رسالہ راحۃ الافکار فی مسئلۃ الخیار ملخص

۷۸۶

الاستفتاء بحضرۃ العلماء

بسم اللہ الرحمن الرحیم

ونصلی علی رسولہ الکریم

جواب وسوال ملخص در مسئلہ خیار بلوغ

چہ میفرمایند علمائے دین کثرہم اللہ تعالے درین مسئلہ کہ در خیار بلوغ برائے تنفیذ فسخ نکاح کہ قضائے قاضی شرط است ازان قاضے چہ مراد ست آیا قاضی مولی منجانب السلطان یا محکم یا عام۔ در ملک نصاری چونکہ قاضی شرع موجود نیست وحکم خود این کار نتواند کرد بوجہ فتوی مولوی عبد الحی لکھنوی کہ در مجموعہ فتاوے جلد دوم ص ۱۶۲ فرمودہ در بلادیکہ زیر حکومت کفار اند وقضائے قاضی در انجا مفقود ست اگر ہمچو واقعہ افتد ضرورست کہ صاحب معاملہ بہ بلاد اسلام کہ دران قاضی موجود ست مثلا بلاد حجاز وروم وغیرہ واز بلاد ہند رامپور وبھوپال یا بذریعہ تحریراز قضاتِ بلاد اسلام حکم فسخ طلب سازد۔ انتہی و نیز انیکہ زوج میداند کہ درین معاملہ زن عن الزوج جدا خواہد شد لہذا کسے مولوی را حکم نمی سازد ونہ پیش کسے میرود۔ وزوجہ بہ سبب دوری قاضیان شرع از اثبات رد نکاح معذورست بوجہ نہ پیش کردن شاہدان۔ ہمچنین بعض مواضع اند کہ در انہا زنان بدعوائے خیار بلوغ از ازواج خود کنارہ ورزیدہ وسوائے تنفید قاضی فسخ در امکان آن زنان نیست بنا بر آن متحیر اند۔ وزوج ہمراہ زوجہ در ملک دور ودراز بکدامی جائی رود پس درچنین صورت انسداد شرائط باشد یا کہ برائے زن مخیر بخیار بلوغ

مطبع مجتبائی جدید دہلی

چیزے صورت خلاصی می توانند شد بینوا توجروا - **الجواب** تفصیل این مسئلۂ مزال الاقدام درین رسالہ راحۃ الافکار فی مسئلۃ الخیار ملاحظہ فرمایند اما خلاصۂ جواب برائے ماہر زکی اینست کہ درچنین جا نہ قاضی مُوَلّیٰ مراد ست بخصوصہ و نہ محکّم خاص بلکہ اعم یعنے سلطان و والی و قاضی و نائب قاضی و حَکَم بالجملۃ کل من لہ الولایۃ علی الخصمین سواء کانت شاملۃ لغیرہما ام لا کما بینت فی الرسالہ وحَکَم ہم در حق متخاصمین قاضی ست اگرچہ بنظر ثالث مصلح ست فی العالمگیریۃ الحکم فیما بین الخصمین کالقاضی فی حق کافۃ الناس وفی حق غیرھما بمنزلۃ المصلح در عامۂ کتب تصریح کردہ کہ در ماورائے حدود و قود و دیۃ علی العاقلہ تحکیم صحیح ست در تنویر ست صح لو فی غیر حد و قود و دیۃ علی العاقلۃ در در مختار ست استثناء الثلثۃ یفید صحۃ التحکیم فی کل المجتہدات شناسائے محاوراتِ فقہا می داند کہ درچنین جا اگرچہ تخصیص با قاضی مصر کنند تاہمین معنے اعم مرادمے باشد - شہادت برین دعوائے ما اینکہ علامہ خیر الدین رملی استاذ صاحب در مختار در باب عنین فرمودہ لا یصح التاجیل الا من الحاکم الشرعی ولا عبرۃ بتاجیل غیرہ قال فی الخانیۃ وتاجیل العنین لا یکون الا عند قاضی مصر او مدینۃ فلا یعتبر تاجیل المرأۃ ولا تاجیل غیرھا باوجود وصف این در باب تحکیم فرمودہ نعم یصح التحکیم فی مسئلۃ العنین لانہ لیس بحد ولا قود ولا دیۃ علی العاقلۃ ولہم ان یفرقوا بطلب الزوجۃ بلکہ انجاہم قاضی مصر و مدینہ را بحاکم شرعی تفسیر فرمودہ اینطرف اشارہ کردہ بود کہ حاکم آن ہمہ را عام ست در شامی در تعداد اطراف قضیہ حکمیہ فرمودہ **وحاکم** وھو اما الامام او القاضی او المحکم اما الامام فقال علماءنا حکم السلطان ینفذ و اما المحکم فشرطہا اھلیۃ القضاء ویقضی فیما سوی الحدود والقصاص اھ در تحکیم در مختار گفتہ والحاصل انہ کالقاضی الا فی مسائل - شامی بران گفتہ ہی اربعۃ عشر ۱۵ بود در حاشیہ شامی کہ نام او التحریر المختار ست گفتہ الصحیح خمسۃ وعشرون بہرصورت آن مسائل مستثنے عنہا ۱۴ باشند یا ۲۵ باشند این مسئلہ خیار بلوغ در آنہا نیست پس حکم درین مسئلہ مثل قاضی باشد و بعد ثبوت خیار بلوغ درمیان زوجین تفریق کردن مے تواند علامہ امام فخر الدین عثمان بن علی الزیلعی در باب فسخ نکاح بوجہ عدم کفاءت فرمودہ والنکاح ینعقد صحیحا فی "ظاہر الروایۃ وتبقی احکامہ من ارث وطلاق الی ان یفرق الحاکم بینہما الخ برین عبارت امام شہاب الدین احمد شلبی میفرماید (قولہ الی ان یفرق الحاکم بینہما) قال الرازی ولا یکون ذلک التفریق الا عند القاضی لانہ فصل مجتہد فیہ فلا بد من حکم الحاکم الخ

علامه زیلعی حاکم گفت و علامه محشی آنرا تعبیر بقاضی کرد بعده قاضی را تعبیر بحاکم کرد پس واضح شد
که مراد از قاضی در فرقهائے نکاح که فسخ می باشند حاکم ست و حاکم محکّم را هم شامل ست کما هو
فی الشامی و زیاده تر تصریح و توضیح بلکه اصرح و انص و اوضح ارشاد امام قاضی خان ست که باز هیچ
کس مقلد حنفی المذهب را مجال انکار و دم زدن نمی ماند در باب کفاءت فرموده ولا یکون الفسخ
بعدم الکفاءة الا عند القاضی لانه مجتهد فیه وکل واحد من الخصمین یتمسک بنوع دلیل
ونقول عالم. فلا تنقطع الخصومة الا بفصل من له ولایة علیهما کالفسخ بخیار البلوغ والرد
بالعیب بعد القبض الخ اکنون خیال باید کرد که بچه صاف طور فرموده که هرکه ولایت بر هر دو متخاصمین
دارد فسخ نکاح کردن میتواند زیرا که بر ظاهر ست که محکّم را از کم بر متخاصمین ضرور ولایت می باشد
پس مراد از حاکم عام ست حتی که محکّم را نیز شامل ست پس قول امام فقیه النفس قاضی خان (الا
بفصل من له ولایة علیهما) دست و پائے وهم واهین را سراسر قطع کرد. اکنون ماند این
امر که زوج پیش کسے قاضی دور و دراز نمی رود و نه کسے را حکم سازد پس جوابش اینست که نزد
قاضیان حجاز و روم و هند و در بند مثلا رفتن ضرور نیست بلکه قریب بمحال ست کما بینت فی الرسالة
و این هم درست نیست که زن بخانه نشسته نزد کسے قاضی مُوَلّی مثل قاضی حیدرآباد و رامپور و کابل
نوشته حکم فسخ طلب سازد زیرا که این هیچ طریقه قضا نیست که زن بنویسد که من بفور بلوغ اعتراض
کرده ام و فلان فلان گواهان دارم و بعده قاضی بنویسد که من نکاح ترا از زوج تو فسخ ساختم
سوائے شهادت و تزکیه و حضور زوج یا نائب او. بلکه این قول را اصلے نیست مضحکهٔ صبیان ست کما
بینت فی الرسالة **اول** صورت خلاصی آنکه کسے عالم را ثالث کند **دوم** صورت خلاصی که در آن
ضلع اگر کدامی حاکم مسلم از جانب سلطان نامسلم متقرر باشد چنانچه نائب تحصیلدار و تحصیلدار کلان
و منصف و ڈپٹی و افسر مال و جج وغیره پس زن نزد آن حاکم استغاثه کند و آن حاکم زوجین را طلب
کرده خود بخود فیصله نکند زیرا که آن حاکم حکم قاضی ندارد کما بینت فی الرسالة بلکه کدامی عالم جید
فهیم را طلب داده این مقدمه حواله او بکند بعد فیصله کردن آن عالم خود بخود معزول خواهد شد
و اگر آن حاکم مسلم کدامی عالم را برائے یک علاقه یا زیاده قاضی کند برائے مدت قلیله یا کثیره مقرر
کند آن قاضی فیصله کردن میتواند. اما آن قاضی که از جانب سلطان نامسلم یا مسلم یا والی مسلم
یا نامسلم فقط برائے تحریر نکاح یا طلاقنامه و کابین نامه معین باشد آنرا این قوت نیست که در خیار
بلوغ یا مسئله مفقود وغیره فیصله نماید درین صورت باز هیچ خوف مقدمه بازی پیدا نگردد سوم

صورت اینکه در کدامی ملک که سلطان نامسلم باشد و ماتحت او والی نیز نامسلم باشد پس چونکه
اکنون تقلد قضا از نامسلم جائز نیست کما بینت فی الرسالة بران سلطان اطلاق سلطان ذو کفایت
نمی آید یعنی در امور اہل اسلام بوجہ عدم موجود بودن قضاۃ شرع آن سلطان کفایت نمی کند
چنانکہ ملک پنجاب و بعض اطراف ہند کہ والی نیز مسلم ندارد تا کہ تقلد قضا از و جائز شدے آن وقت
بر مسلمانان واجب است کہ بتراضی خود والی مقرر کنند و اگر مسلمانان مقرر نکنند علمائے زمان
خود بخود والی می شوند و بر مردمان رجوع کردن بطرف ایشان واجب باشد و ہر عالم
دیندار در علاقۂ خود ہمہ خصومات و حاجات را کافی باشد امام ہمام علام صاحب الدرجة
والمقام الشیخ عبد الغنی نابلسی قدس سرہ القدسی کہ استاد شیخ علامہ شامی ست در کتاب
مستطاب حدیقہ ندیہ شرح طریقہ محمدیہ در نوع ثالث فصل ثانی باب ثانی
صفحہ ۲۴ فی النصف الثانی فی فروض الکفایۃ فرمودہ واذا خلا الزمان من سلطان ذی کفایة
فالامور موکلة الی العلماء ویجب علی الامة الرجوع الیہم ویصیرون ولاة فاذا عسر
جمعہم علی واحد استقل کل قطر باتباع علمائه فان کثروا فالمتبع اعلمهم فان استووا اقرع بینہم الخ
و مخفی مباد کہ این عبارت حدیقہ ندیہ نص صریح بلکہ اصرح ست درین جزئیہ خاصہ کہ در سوال مذکور ست
چہارم صورت خلاصی اینکہ ہر عالمے کہ از علمائے آن علاقہ متقی و نیک و مرجع مردمان باشد آن
زن بطرف آن عالم رجوع کند و آن عالم در اول بار از زن برائے اثبات سرسری دعوی گواہ
و شہود زن را سمع کند تا کہ اگر زن اثبات دعوے بحضور شوہر قادر باشد شوہر را طلب کند
والا دعوائیش را خارج کند پس اگر زوج بطلب آن عالم در آمد خوب ورنہ رسول خود را
مع دو گواہان بر خانۂ مدعی علیہ روانہ کند اگر داند کہ زوج اندرون خانہ مستور ست یا ظاہر ست
اما سرکش و متمرد ست در دار القضا حاضر نمی شود آن رسول تا سہ روز بر خانۂ او رود و
ہر روز سہ بار آواز دہد باین طور کہ اے فلان شخص ترا فلان عالم علاقہ میطلبد در مسجد یا
فلان جائے عام نشستہ ترا میگوید کہ اگر در مقدمۂ فلان زن نزد من در مجلس حکم بیائی خوب
ورنہ من از جانب تو مسخر یعنے وکیل قائم کردہ شہادت مدعی گرفتہ حکم نفع و نقصان ہرچہ بظہور آید
میدہم و ہر روز رسول قاضی آمدہ بیان کند و شہود تصدیق او کنند پس اگر تا سہ روز بر
دروازۂ او آواز کردہ شد و آن حاضر نشد از جانبش آنچنان وکیل گیرد کہ رعایت حق آن
غائب و متمرد و سرکش خواہد و در جواب و سوال مدعی کمی و قصور نکند پس دعوائے مدعی اگر

این عبارت [illegible]

منور باشد نبود حجت بر غائب و متمرد غیر حاضر غیر مستور بحضور وکیل او حکم بکند و در سجل بنویسد که من حکم کرده ام در دعوائے فلان شخص بر فلان شخص بحضور وکیل او که منجانب شرع گرفته شد و این چنین عالم که اعلم و افقه باشد قائم مقام قاضی مولی من السلطان باشد در فتاوے بحاح در المختار باب الشهادة استثبت العالم من یستخرج المعنی من التركیب كما یحق و ینبغی و در فتاوی جامع الفقه ائمة الدین فی القضاء قوم سئلوا فی الکتابة و هو ان كاتبه اما ان یكون قاضیا او قائما مقام القاضی كالعالم الذی فوض الیه الاحكام و فصل المخاصمات من جانب امیر البلدة فی الرتق و الفتق الیه. ثم قال بعین هذا و اما العالم العدل الثقة المشهور فی الاوطان بالعدل و التقوی و یاتی الیه الخصماء من الاوطان و الجهات فهو امین بمنزلة القاضی اهـ و چونکه بطریقه بالا قضا کردن سلطان و قاضی را جائز بود آن اعلم و افقه را هم جائز باشد در مبسوط امام خواهر زاده که در کتب خانه رامپور قلمی موجود ست صاف فرموده فان لم یكن فی بلاد المسلمین من العرب و العجم الخلفاء من السلطان فالرؤساء و العلماء ایضا نائبون فی احكام الشرع اهـ و بمدرا ن مبسوط ست و ان لم یأمره السلطان فهذه الرؤساء و العلماء ایضا نائبون فی حق اقامة الشرع و الدین فعلیهم اقامة الجمعة كالقاضی من یعطی له السلطان القضاء ان القاضی فمن كان عاملا فی المصر البلدة و لم یحكم له السلطان بالقضاء فهو لا یسمی قاضیا و لكن فرض علی ذلك العالم بیان الاحكام من العیدین و الجمعة و غیر ذلك لانه و ان لم یكن قاضیا فی الظاهر من السلطان و لكن یكون قاضیا فی المعنی فی الشرع من الشارع و معنی عالم اینست که استخراج معنے کند از ترکیب چنانچه مناسب مقام باشد پس فیصله شرعیه میسر گردد و تکمیل مسئله شرعیه درین هر دو صورت خوب میشود و این قدر عند الله تعالی کافی و وافی ست باز اگر از روئے حاکم وقت قانونی مزاحمت و نقصان نباشد تاهم عند الناس هم بس ست و الا برائے تکمیل مزاحمت قانونی نزد حاکم مجازه آن علاقه مثل تحصیلدار و مجسٹریٹ رفته تنفیذ خواهد زیرا که در امور دینی حکام کچهریها ماموراند که بموجب شرع محمدی فیصله دهند پس بعد ازین هیچ مزاحمت قانونی نخواهد ماند و برائے این تنفیذ مسلمان بودن آن حاکم نیز شرط نیست زیرا که مقصود تحصیل حکم شرعی نیست چه آن از عالم موصوف حاصل شد بلکه مقصود از حاکم کچهری تحصیل حکم قانونی بود تاکه نزاع و مناقشه از روئے قانون باقی نماند۔ اکنون بعد حفظ کردن این تحقیق توهم انسداد واقعات باقی نماند۔ و هذا هو المقصود۔ اگر کسے صاحب را درین جواب ملخص ریب و شبه رو دهد جواب کلان را

کہ حاوی فوائد و عوائد ست ملاحظہ فرماید و این شبہہ کہ قضا علی الغائب جائز نیست مدفوع ست
باین کہ اگرچہ قضاء علی الغائب نزدیک ائمہ ما باطل محض ست اما بوقت ضرورت صادقہ و احساس
حرج و وجود ضرر و اذیت اکابر علماء تجویز این فتوی دادہ اند فی معین الحکام لا ینبغی للقاضی
ان یحکم للغائب بلا خصم عنہ کما لا یحکم علی الغائب الا انہ مع ھذا لو دکل وکیلا وانفذ
الخصومۃ بینہم جاز وعلیہ الفتوی در جامع الفصولین خاص برائے این مسئلہ یک باب
وضع کردہ و در آخر گفتہ قد اضطربت آراؤھم و بیانھم فی مسائل الحکم علی الغائب و لہ
فان الظاھر عندی ان یتامل فی الوقائع ویحتاط ویلاحظ الحرج والضرورات فیفتی بحسبھا
جوازا وفسادا الخ وھکذا فی الشامی وفصول العمادی والفتح وغیرھا والتفصیل فی راحۃ
الافکار۔ بالجملہ بوقت مفقود بودن سلطان و والی مسلمان ھر عالم کہ در طرف خود اعلم
و افقہ باشد او والی آن طرف ست و کار قاضی بلکہ زائد مے تواند کرد حتے کہ حدود و قصاص
و دیۃ علی العاقلہ ہم تواند نہاد فقط مردم از اطراف او رجوع کردن و حاکم کردن ضرورست۔

قاضی غلام گیلانی از شمس آباد۔ دوازدہم شہر صفر ۱۳۳۳ھ

رسالہ راحۃ الافکار فی مسئلۃ الخیار مفصل

الاستفتاء

ما قولکم ایھا السادۃ العلماء رحمکم اللہ تعالے رحمۃ واسعۃ کاملۃ شاملۃ
لا تغادر ذنبا لا صغیرۃ ولا کبیرۃ اندرین مسئلہ کثیرۃ الورود و معرکۃ الآرار کہ جہت اثبات
فسخ نکاح بخیار بلوغ کہ قضائے قاضی شرط ست از ان قاضی چہ مراد ست۔ قاضی مُولّٰی
منجانب السلطان مراد ست یا حَکَم۔ در ملک نصاری چونکہ قاضی شرع کما ینبغی مقرر
نیست لہذا سوائے قاضی ثبوت فسخ نمی شود۔ مولوی عبدالحی صاحب لکھنوی در مجموعہ فتاوے
خود جلد ۲ طبع یوسفی صفحہ ۱۶۲ می نویسد در بلاد یکہ زیر حکومت کفار اند و قضائے قاضی در آن
مفقود ست اگر بیچ واقعہ افتد ضرورست کہ صاحب معاملہ بہ بلاد اسلام کہ در ان قضائے
قاضی موجود ست مثلا بلاد حجاز و بلاد روم وغیرہ و از بلاد ہندرامپور و بھوپال رفتہ

انفصال سازد یا بذریعۂ تحریر از قضاۃ بلاد اسلام حکم فسخ طلب سازد واللہ اعلم۔ انتہے
برین تحریر بسیارے از مولویان پابند ہستند اما زوج بوجہ اینکہ زن او ازان جدا کردہ خواہد شد
ہمراہ زوجہ نزد قاضی شرع برامپور وغیرہ بلاد نمی رود ونہ ہر شخص طاقت رفتن دارد بوجہ
مصارف راہ وبوجہ نقصان بیّن خود تحریری حکم ہم نمی طلبد۔ وزوجہ ہم بسبب دوری قاضیان
شرع از اظہار رد نکاح معذورست بوجہ نہ پیش کردن شاہدان وہمچنین بسیار
مواضع اند کہ دران مواضع زنان بادعائے خیار بلوغ از ازواج خود کنارہ ورزیدہ اند چونکہ
سوائے قضائے قاضی تنفیذ فسخ در امکان آن زنان نیست نہائت پریشانند واگر مراد ازان
حکم است تا خلاف زعم علماست ونیز اینکہ زوج چنانکہ پیش قاضی مولی من السلطان در دیگر
اوطان نمی رود ہم چنین کسے عالم را حکم ہم نمی سازد زیراکہ میداند کہ زن من از من جدا خواہد کرد
پس درین صورت انسداد شرائع باشد برائے زن مخیرہ بخیار بلوغ چیزے صورت
خلاصی می تواند شد بینوا بالدلیل لا بما یقال وقیل ولکم علی ھذا عند ربکم الا علی الاجر
الجزیل۔ **الجواب وھو الموفق للصواب** باید دانست کہ فائدہ خیار بلوغ
صرف بقدرست کہ ازان در حضور قاضی اختیار دعوے کردن مے تواند زیراکہ اگر
بفور بلوغ رد یعنی اعتراض نکند زن دعوے کردن نمی تواند ورد کردن زن خود بخود
رد نمی شود حالانکہ نکاح کہ غیر اب وجد مثلاً عم کردہ قطعاً منعقد صحیح نافذ ست صرف وصف
لزوم را فاقدست وازہ فوات وصف تفویت اصل نمی تواند کرد زیراکہ بآن زن حق شوہر
متعلق ست وبران حق زن را ولائت نیست لاجرم در اینجا حکم آنکس باید کہ ولایت عامہ دارد
ومراد از عموم در اینجا عموم استغراقی محیط نیست چراکہ آن ولائت عامہ بعد اللہ تعالے ورسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم امیر المؤمنین شرعی راہست وآن از صدہا سال مفقودست بلکہ عموم
بقدر حاجت ست خواہ یک ملک را محیط باشد چنانکہ سلطان اسلام وقاضی القضاۃ را می باشد
یا محیط یک شہر چنانچہ والی بلدہ وقاضی شہر را باشد یا آن ولایت عامہ صرف متخاصمین را
محیط باشد کہ در معاملۂ ایشان ہمین قدر حاجت باشد چنانچہ حَکَم یا آن نائب کہ قاضی
ماذون بالاستنابۃ آنرا برائے فیصل کردن منازعت متخاصمین نائب خود کردہ باشد
این ہمہ را لفظ قاضی بمعنے حاکم شامل ست اگرچہ عرفاً قاضی از سلطان اذون واز
حَکَم ارفع باشد وہذا معنے قول البدائع اذا اختار احدھما الفرقۃ لا تثبت الا بقضاء القاضی

بخلاف خیار العتق وجہ الفرق ان اصل النکاح ھھنا ثابت وحکمہ نافذ وانما الفائت
وصف الکمال وھو صفۃ اللزوم فکان الفسخ من احد الزوجین رفع الاصل بفوات الوصف
وفوات الوصف لا یوجب رفع الاصل لما فیہ من جعل الاصل تبعاً للوصف و لیس
لہ ھذہ الولایۃ و بہ حاجۃ الی ذلک فلابد من رفعہ الی من لہ الولایۃ العامۃ
وھو القاضی لیدفع النکاح۔ دراینجا نہ قاضی مولّٰی مراد ست بخصوصہ نہ محکَّم خاص بلکہ اعم یعنی
سلطان ووالی وقاضی ونائب قاضی ومحکَّم۔ بالجملہ کل من لہ ولایۃ علی الخصمین سواء کانت
شاملۃ لغیرھما ام لا کما اشرنا الیہ وحکَم ہم درحق متخاصمین حاکم ست اگرچہ بنظر ثالث مصلح ست
در فتاوی ہندیہ فرمودہ الحکم فیما بین الخصمین کالقاضی فی حق کافۃ الناس وفی حق غیرھما
بمنزلۃ المصلح درعامۂ کتب تصریح کردہ کہ ورائے حدود و قود و دیۃ علی العاقلۃ تحکیم صحیح
است و در امثال مسئلہ یمین مضافہ وغیرہا بنظر حالِ زمانہ ممانعتِ ائمہ محققین متاخرین در مسائل
مخالفۂ مذہب ست نہ دراینجا کہ موافق مذہب ست درتنویر ست صح لو فی غیر حد و قود ودیۃ
علی العاقلۃ در درمختار ست استثناء الثلثۃ یفید صحۃ التحکیم فی کل المجتہدات الخ
در ہدایہ است وھو الصحیح الا انہ لا یفتی بہ ویقال یحتاج الی حکم المولی دفعا لتجاسر العوام
در فتح القدیر ست ای تجاسرھم علی مذہب شناسائی محاورات فقہائے داند کہ
درچنین جا اگر تخصیص بمجرد قاضی بلکہ قاضی مصر کنند تاہمین معنی اعم مراد مے باشد خیال
فرمایند شہادت قویہ را برایں دعوائے ما علامہ خیرالدین رملی استاذ صاحب درمختار علیہما رحمۃ
العزیز الغفار درباب عنین فرمودہ لا یصح التاجیل الا من الحاکم الشرعی ولا عبرۃ بتاجیل
غیرہ، قال فی الخانیۃ وتاجیل العنین لا یکون الا عند قاضی مصر او مدینۃ فلا
یعتبر تاجیل المرأۃ ولا تاجیل غیرھا باوجود وصفِ این درباب تحکیم فرمودہ نعم یصح
التحکیم فی مسئلۃ العنین لانہ لیس بحد ولا قود ولا دیۃ علی العاقلۃ ولھم ان یفرقوا بطلب الزوجۃ
بلکہ آنجا ہم قاضی مصر و مدینہ را بحاکم شرعی تفسیر فرمودہ بانیطرف اشارہ کردہ بود کہ حاکم آں
ہمہ را عام ست در درمختار اطراف قضیہ را شمار کردہ ے اطراف کل قضیۃ حکمیۃ ستۃ
یلوح بعدّھا التحقیق: حکم ومحکوم بہ ولہ ومحکوم علیہ وحاکم وطریق۔ در ردالمحتار
فرمودہ وحاکم ھو اما الامام او القاضی او المحکم اما الامام فقال علماءنا حکم السلطان ینفذ اما
المحکم فشرطہ اھلیۃ القضاء ویقضی فیما سوی الحدود والقصاص اھ ملخصاً من لفوائد اھ

وازدوادت بہ عبارۃ البدائع وضوحا **ثم اقول** دریں مسئلہ خیار بلوغ حکم مثل قاضی است وہر کار
کہ قاضی میکند آں کار حکم ہم می کند الا چند امور کہ دراں حکم مثل قاضی نباشد وآں امور بست وچہار اند
کہ در شامی فرمودہ۔ در در مختار فرمودہ درباب تحکیم والحاصل انہ کالقاضی الا فی مسائل ۔ در شامی
گفتہ فہی اربعۃ وعشرون اقول الصحیح خمسۃ وعشرون کما فی التحریر المختار ۱۲ وظاہر است کہ ایں مسئلہ
دراں بست وپنج مسئلہ نیست پس حکم دریں مسئلہ مثل قاضی باشد وتفریق میان زوجین بعد ثبوت خیار
بلوغ کردن میتواند فالحمد للہ علی ثبوت المرام ہو ان الحکم کالقاضی فی ہذہ المسئلۃ **الثنول** ماند ایں
سوال کہ زوج بوجہ ایں امر کہ زن او از اں جدا ساختہ شود کسے را حکم نمی تواند کرد ونہ پیش کسے عالم
ہمراہ زوجہ میرود وقاضی شرعی کما ینبغی خود موجود نیست **پس** دریں مسئلہ اول ودوم وچہارم صورت
خلاصی آنست کہ در فتوی مجمل نوشتہ شد سوم صورت اینکہ در ہر ملکے کہ عالم کبیر باشد او را والی کنند واو نواحی
قاضیاں مقرر کند واگر بر یک عالم جمع شدن خلائق دشوار شود در ہر طرف جدا جدا عالم را والی کنند واگر
چناں علماء یک طرف زیادہ باشند درمیان ایشاں قرعہ اندازی کنند چنانچہ مفصل در نوع ثالث
فصل ثانی باب ثانی کتاب مستطاب حدیقہ ندیہ شرح طریقہ محمدیہ کہ تصنیف امام قمقام علامہ عبد الغنی
نابلسی کہ شیخ علامہ شامی ست مرقوم ست اذا خلا الزمان من سلطان ذی کفایۃ فالامور موکلۃ الی العلماء
ویجب علی الامۃ الرجوع الیہم ویصیرون ولاۃ فاذا عسر جمعہم علی واحد استقل کل قطر باتباع علمائہ فان
کثروا فالمتبع اعلمہم فان استووا اقرع بینہم الخ ومخفی نیست کہ ایں عبارت اخیرہ نص صریح بلکہ
اصرح ست دریں جزئیہ خاصہ کہ در سوال مذکور ست پس بایں صورت فیصلہ شرعی میسر گردد وتکمیل مسئلہ
شرعیہ بوجہ خوب میشود وایں قدر عند اللہ کافی ست بازاگر از روئے حاکم وقت قانونی نقصان ومزاحمت
نباشد تاہمیں عند الناس ہم بس ست والا برائے تکمیل قانونی در کچہری آں علاقہ نزد حاکم مجاز مثل
تحصیلدار ومجسٹریٹ رفتہ تنفیذ خواہد زیرا کہ در امور دینی حکام کچہری ہا مامور اند کہ بموجب شرع محمدی
فیصلہ دہند پس بعد ازیں ہیچ مزاحمت قانونی ہم نخواہد شد وبرائے ایں رجوع اسلام آں حاکم ہم شرط
نیست زیرا کہ مقصود تحصیل حکم شرعی نیست چہ آں از عالم موصوف مندرجہ بالا حاصل شد بلکہ مقصود از
حاکم کچہری بحصیل حکم قانونی بود تا کہ نزاع ومناقشہ از روئے قانون باقی نماند فالحمد للہ اتم الحمد للہ علی
ظہور ہذا الجزئیۃ من الکتاب حدیقۃ الامام النابلسی فان العلماء کانوا متحیرین فی ہذہ المسئلۃ من مدۃ طویلۃ
سوال درینصورت حکم علی الغائب ست وایں ناجائز است **جواب** من ہم میگویم بے شک قضا
علی الغائب نزدیک ائمہ ما باطل محض ست اگرچہ قاضی مجتہد باشد وفقہائے کرام عدم نفاذ قضا علی
الغائب را مذہب خود شمردہ اند لئلا یتطرق الی ہدم المذہب کما قال فی الفتاوی المہدیۃ الجلد السابع

صـ۲۶۳ فی سوال السائل ما نصه اجاب مشمولا ایضا باسماء کل من حضرة شیخ الجامع الازہر الشیخ مصطفیٰ محمد العروسی والشیخ محمد المہتوری الشافعی والشیخ عبد القادر الرافعی مفتی الاوقاف والشیخ مصطفیٰ القرسی امین الفتوی بقوله القضاء علی الغائب لیس مذہبا لابی حنیفة رح بل فروع مذہبه جمیعہا متفرعة علی انه لایقضی للغائب ولا علیه نعم القول بالقضاء علی الغائب ہو مذہب الائمة الثلثة فلا یفتی علی مذہب ابی حنیفة بانه یقضی علی غائب ادله وکان الشیخ الامام ظہیر الدین یقول فی القضاء علی الغائب یفتی بعدم الجواز والنفاذ کی لایتطرقوا الی ہدم مذہب اصحابنا رح کما ذکر فی الہندیة فلو صدر القضاء علی الغائب من قاض من القضاة ففی صحته ونفاذه اضطراب والذی علیه العمل ہو عدم النفاذ - اه

انما قالوا بان الفتوی علی النفاذ فیما اذا قضی للمفقود لا فی مطلق الغائب اما در محل ضرورت اکابر علماء تجویز این چنیں قضا میلان فرموده اند بشرط حضور وکیل آں غائب مثلاً در مسئله توریث وارثی غائب باشد یا صغیر باشد و دیگر وارثان تا بحضور غائب وادراک صغیر ضرر شدید می یابند یا دیگر خوف ضیاع حقوق غالب ست وقاضی را اطمینان قلب حاصل شود وبغالب گمان بداند که دریں دعوی حیله وتزویر نیست یا مدعی علیه کر برد حکم شرع متوجه شده است او پوشیده است پس اگر دریں مواضع قاضی از جانب غائب وصغیر وکیل قائم کرده حکم دہد بر دروازه تختفی فی البیت بذریعه امین خود بمواجهت دو شاہدان عادلان ہر روز سه بار تا سه روزه بطریقه گذشته ندا کرده بوجه عدم حضور او از جانب او نائب گرفته حکم دہد جائز ونافذ خواہد شد پس آں متمرد که پوشیده ہم نمی شود و براه سرکشی نزد قاضی القضاة یا قاضی مدینه یا نائب قاضی یا اعلم وافقه علماء آں طرف بصورت مفقود بودن قاضی مولّی حاضر نمی گردد بدرجه اولیٰ سزاوار این امر ست که از جانبش نائبش که آنرا مسخر گویند گرفته حکم برو داده شود ودوران ایں جواز حکم علی الغائب وللغائب وبر متمرد مبنی بر وجود ضرورت وحرج ومصلحت ووجود نائب از غائب وسرکش ست وعام ست که قاضی مجتهد باشد یا غیر وبرہمیں ضرورت وحرج ومصلحت ووجود نائب محمول اند ایں عبارات که در کتب مذہب واقع اند قال فی الفصول العمادی اذا قضی علی غائب قال محمد رح لاینفذ وقال ابو یوسف رح ینفذ وعلیه الفتوی وہمدانست وذکر القاضی قول ابی حنیفة مع قول ابی یوسف رح وعلیه الفتوی وفی المحیط القاضی اذا قضی علی الغائب وہو لایری ذلک قال محمد رح لاینفذ وقال ابو یوسف وذکر الفضلی قول ابی حنیفة مع قول ابی یوسف ینفذ وعلیه الفتوی کذا ذکر فی الصغریٰ والفتاوی الہندیة الجلد السابع صـ۲۶۳ و در بعض کتب مذکور است که محل ایں عبارات آنست که قاضی مجتہد باشد برائے او قضا علی الغائب وللغائب جائز ست وبرائے قاضی غیر مجتہد جائز نیست اما ایں تاویل بعید از حقیقت کار ست زیرا که ہرگاه مذہب

جواز قضاء علی الغائب بوجہ ضرورت

حکم متمرد کہ حاضر نمی شود

وعلیہ الفتوی

وعلیہ الفتوی

وعلیہ الفتوی

ما احناف این ثابت شد که قضاء علی الغائب وله مطلقا درست نیست قاضی مجتهد باشد یا غیر او پس محل
این عبارات همین ست که مابالا ذکر کردیم ای محل ضرورت وحرج باوجود نایب ۶ از خصم غائب پس اکنون
بحمده تعالی درمیان عبارات جواز ونفاذ وعدم جواز وعدم نفاذ تنافر بوجهی نماند وانیصورت تطبیق
از ترجیح اولی ست کما لایخفی علی الزکی الماہر ویؤیدہ ما ذکرنا ما قال فی معین الحکام القسم الثالث فی
الدعوی علی الغائب وہو علی قسمین غائب عن مجلس الحاکم حاضر فی البلد او غائب عن البلد قال فی شرح
الحیل الحکم علی الغائب لم یجز عندنا سواء کان غائبا عن مجلس الحاکم حاضرا فی البلد او غائبا عن البلد
ولو ادعی علی غائب شیئا لیس للقاضی ان ینصب عنه وکیلا ولو قضی علی الغائب بلا خصم عنه ففی نفاذ
حکمه روایتان عن فتاوی ظہیر الدین وقال فی الفتاوی الصغری والفتوی علی نفاذه قال الامام
خواہر زاده لاینبغی للقاضی ان یحکم للغائب بلا خصم کما لایحکم علی الغائب الا انه مع ہذا لو وکل وکیلا وانفذ
الخصومة بینہم جاز وعلیه الفتوی **و** مفتاوی بزازیه جلد ۳ ص ۱۹۹ فرموده وہکذا یجوز القضاء علی
الغائب ونفاذه وعلیه الفتوی وفی العالمگیریه ص ۵۱۲ ناقلا عن ابی یوسف رح وقال تقضی فیہما
جمیعا استحسن ذلک حفظا لاموال الناس وصیانة لحقوقہم کذا فی الذخیرة **و** درفتاوی خانیه گفته
ادعی علی الغائب لیس للقاضی ان ینصب عنه وکیلا ومع ہذا لو سمع البینة علی الغائب بلا وکیل وقضی
نفذ وقد ذکرناه ص ۱۸۲ **و** **درسیر کبیر** جلد ۴ ص ۲۰۵ وجلد ۳ ص ۱۲۴ شہادت علی الغائب وتفریق
زوجه او جائز فرموده وسیر کبیر از تصانیف امام محمد محرر مذہب ست واز ہمه تصانیف آخر ست ودرمقابله
آں دیگر تصانیف غیر معمول اند درسایل شامی گفته وآخر الستة تصنیفا ردوا السیر الکبیر فہو المعتمدة
ودرجامع الفصولین خاص برائے این مسئله یک فصل مستقل وضع کرده اضطراب مسائل
مروبه را بیان کرده برصدق ضرورت اداره حکم فرموده وگفته ففی مثل ہذه المواضع لو برہن علی الغائب
بحیث اطمأن قلب القاضی وغلب علی ظنه انه حق لا تزویر فیه ولا حیلة فینبغی ان یحکم علی الغائب
وله ولذا ینبغی للمفتی ان یفتی بجوازه دفعا للحرج والضرورات وصیانة للحقوق عن الضیاع مع انه
مجتہد فیه ذہب الی جوازه الامام الشافعی ومالک واحمد بن حنبل رح وفیه روایتان عن اصحابنا والاحوط
ان ینصب علی الغائب وکیل یعرف انه یراعی جانب الغائب ولا یفرط فی حقه فینصب الاولی له ثم الاولی
له والله تعالی اعلم آه۔ واقره فی نور العین ویؤیده ما یاتی فی المسخر وکذا ما فی الفتح من باب المفقود
لا یجوز القضاء علی الغائب الا اذا رای القاضی مصلحة فی الحکم له وعلیه فحکم فانه ینفذ لانه مجتہد فیه اھ
قلت وظاہره ولو کان القاضی حنفیا ولو فی زماننا ولاینافی ما مر من عدم جواز الحکم علی الغائب وله
لان تجویز ہذا للمصلحة والضرورة اھ نقل از شامی شد **و** خاص عبارت جامع الفصولین که قبل ازین

محل عبارات فصول عمادی

تطبیق از ترجیح اولی باشد

جواز قضاء علی الغائب بدر بهر وکیل ازاں غائب وبرین فتوی ست

وکیل آنچناں باشد که رعایت جانب غائب کند

له اقول فاقال العلامة الشامی فی المجلد الثانی فی باب المفقود [illegible] ان الزوج لو کان غائبا لم یفرق بینہما [illegible] القضاء علی الغائب [illegible] لان العبارة التی [illegible] فی باب [illegible] وجود الضرورة الشدیدة [illegible] والا فیحصل التعارض بین [illegible] ولیس من شان المحققین فافہم

عبارت است این است قد اضطربت آراؤہم وبیانہم فی مسائل الحکم علی الغائب ولہ ولم یوصف ولم ینقل
عنہم اصل قوی ظاہر یبنی علیہ الفروع بلا اضطراب ولا اشکال فالظاہر عندی ان یتامل فی الوقائع
ویحتاط ویلاحظ الحرج والضرورات فیفتی بحسبہا جوازا او فسادا مثلا لو طلق امرأتہ عند العدل فغاب
عن البلد ولا یعرف مکانہ او یعرف ولکن یعجز عن احضارہ او عن ان تسافر الیہ ہی او وکیلہا لبعدہ
او لمانع آخر وکذا المدیون لو غاب ولہ نقد فی البلد او نحو ذلک ففی مثل ذلک لو برہن علی الغائب الخ
وقال فی الہندیۃ فی ص۱۲ ناقلا عن ابی یوسف رح وقال یقضی فیہما جمیعا استحسن ذلک حفظا لاموال
الناس وصیانۃ لحقوقہم کذا فی الذخیرۃ وہکذا فی ص۱۲ بلکہ خیر رملی بر جامع الفصولین فرمودہ وقد
قال فی المبسوط انما قسمہا یعنی ابا حنیفۃ فی المیراث عند حضور جماعۃ منہم لتعذر اشتراط حضورہم عند
القسمۃ بطریق العادۃ وقال قبل ہذا فان الورثۃ یکثرون وقلما یحضرون فلو لم یقبل القاضی البینۃ
ولم یقسمہا لمکان الغائب او صغیر ادی الی الضرر والضرر مرفوع و در **جامع الفصولین**
آوردہ من توجہ علیہ الحکم فاختفی لا یحکم علیہ عندہ قال ھ ینادی علی بابہ ثلثۃ ایام فلو خرج والا
حکم علیہ آہ در **درمختار** گفتہ اذا توارى الخصم فالمتاخرون علی ان القاضی ینصب وکیلا فی
الکل وہو قول الثانی خانیہ ونقل شراح الوہبانیۃ عن شرح ادب القاضی انہ قول الکل و
و در ردالمحتار است **قولہ** انہ قول الکل ای النصب عن الخصم المتواری وہو الذی یعطیہ عبارۃ
الکمال ص۳۵۲ و در خانیہ آوردہ قال شمس الائمۃ الحلوائی رحمۃ اللہ تعالی کان الامام الاستاذ یقول
رأیت فی النوادر مثل ہذا عن ابی حنیفۃ ومحمد رح فکان منہم اتفاقا ای اتفاق نائب و وکیل گرفتن
قاضی از غائب بوقت ضرورت و دفع حرج ۱۲ در فتاوی کبری و تاتارخانیہ باز و ہندیہ فرمودہ کان
ہذا فعلا متفقا علیہ ان القاضی ینصب لہ وکیلا ویقضی بحضرۃ من وکیلہ آہ و در شامی فرمودہ وطلب
المدعی ان ینصب لہ وکیلا یبعث القاضی الی دارہ رسولا مع شاہدین ینادی بحضرتہما ثلاثۃ ایام فی کل
یوم ثلاث مرات یا فلان بن فلان ان القاضی یقول لک احضر مع خصمک فلان مجلس الحکم والا
نصبت لک وکیلا وقبلت بینتہ علیک فان لم یخرج نصب لہ وکیلا وسمع شہود المدعی وحکم علیہ
بحضرۃ وکیلہ و باید کہ رسول قاضی این ندا بوقت جلوس قاضی برائے قضا کند نہ پیش ویس قال فی
الخلاصۃ وینبغی ان یکون وقت جلوس آہ جلد رابع ص۴ و شرط است کہ غائب زیر ولایت قاضی باشد
ورنہ گرفتن مسخر ازاں درست نباشد در فتاوی خلاصۃ الفتوی فرمودہ القاضی اذا جعل نائبا عن الغائب
حتی یسمع علیہ الخصومۃ ویسمی ہذا المسخر والغائب لیس ہذا فی ولایۃ ہذا القاضی لا یصح ہذہ النیابۃ الخ
اھ ملخصا ص۳۵۲ اھ ویمہد الست ویکتب فی السجل انہ حکم علی الغائب بحضرۃ وکیلہ اھ در فتاوی

ذخیرہ از امام محمد صاحب درحق آں پادشاہ کہ براں در دار القضا بمجرد دعوی وارد شدہ و او حاضر نمی آید

بہمیں طور نائب مقرر کردہ حکم فیصلہ دادن صادر شدہ است و فرمود کہ ایں قضا علی الغائب نیست

قال ہشام افلا تکون قضیت علی الغائب فقال لا ـ پس ایں جزئیہ درحق آں متمرد سرکش خاص

نیز وارد ست و ایں صورت قضا علی الغائب ہم نباشد **اقول** ای لانہ لما سمع النداء و علم انہ لو لم

یحضر لینصبن القاضی وکیلا عنہ فجعل سکوتہ اذنا فی التوکیل فکان منصوب القاضی منصوبہ و حضور

الوکیل حضور الموکل فہذا ظاہر عند سکوتہ اما لو ابی و عن النصب نہی فیکون القاضی او من یکون

قائما مقام القاضی ماذونا بالنصب من جہۃ الشرع لاجل تمردہ و ولایۃ الشرع علی البالغین کولا

یتہم علی القاصرین بل اعظم فصح التوکیل باذنہ و کان المنصوب وکیل المتمرد فلم یکن غائبا کالعنین

یفرق القاضی او الحکم کما مر بینہ و بین امرأتہ و یکون ذلک طلاقا منہ شارا وابی اتقنہ فانہ سقط

بہ سوال القضاء علی الغائب رأسا و باللہ التوفیق پس چنانکہ حکم درمیان عنین و زوجۂ او تفریق

میکند باوجود عدم مرضی زوج ہمچنیں درمیان مخیرہ بخیار بلوغ و زوج آں مخیرہ تفریق کردن میتواند

باوجود عدم رضائے آں زوج در بصورت نہ مقرر کردن محکم درمیان زن مخیرہ بخیار بلوغ و زوج

آں ہر عالم متقی کہ از ہمہ علمائے آں طرف اعلم و افقہ باشد مثل قاضی مولّٰی بدستور مذکور شاہدان

گرفتہ اگر ثبوت شرعی دست آید تفریق کردن می تواند چنانکہ از عبارت فتاویٰ حدیقۂ ندیہ شرح طریقۂ

محمدیہ واضح گردیدہ ـ برائے مقلدِ مذہب امام ہمام ابی حنیفہ رح ازیں صورت فرار ہرگز نمی شود والا ربقۂ

تقلید را از گردن خود خارج کردہ در زمرۂ غیر مقلدین داخل گردد فعلیہ ما علیہم و در معتبر بودن حدیقۂ ندیہ

ہیچ شبہہ نیست زیرا کہ مصنف کتاب خود معلوم ست کہ فاضل کلاں و از مشائخ علامۂ شامی ست کہ

در شامی جابجا ازاں نقل می آرد و ایں کتاب نیز بمتانت نامہ موافق مذہب امام صاحب مرتب

کردہ ـ پس در آں اوطان و املاک کہ قاضی سلطانی نیست و محکم را ایں اختیار نیست چنانکہ مزعوم

بعض حضرات علما ست و رجوع کردن زوجین بطرف دیگر املاک بقاضی مولّٰی مثل رامپور و بھوپال

و حیدر آباد و کابل و حجاز و روم نیز ممکن نیست بوجوہ آیندہ کہ در بیان کردن مسامحات مولانا عبدالحی

صاحب مذکور خواہد شد ـ پس اگر افقہ و اعلم علمائے آں طرف نیز ایں تفریق کردن نتواند تا مفاسد

عدیدہ رو خواہند نمود (۱) اول اینکہ ضرر بر زوجین و حالانکہ ضرر مدفوع ست ـ لا ضرر و لا ضرار الحدیث

(۲) و انسداد شرائع لازم آید و ایں نیز باطل ست (۳) و عجز شریعت ہم بریں مرتب می شود (۴) و سوائے

ایں فیصلہ فتنہ و فساد مرجو بلکہ واقع ست حالانکہ شریعت مطہرہ قاطعۂ نزاع و جدال است و دیگر مفاسد

کہ بر ماہر مخفی نیستند پس حکم اعلم و افقہ آں طرف دربارۂ تفریق زوجین بحضور نائب آں متمرد متعین شد ـ

ف ذخیرہ

ف آں امیر و نواب و سلطان کہ در دار القضا حاضر نمی گردد ۱۲

ف تعلیل قول امام محمد کہ بر سلطان سرکش بذریعۂ وکیل او بادو حکم کردہ شود و ایں قضاء علی الغائب نمی باشد

ف ولایت شرع بر بالغین بیشتر ست کہ ولایت بالغین بر قاصرین

ف بر متمرد غیر بحضور وکیل او حکم دادن قضاء علی الغائب نیست

ف برائے مقلد امام صاحب ازیں صورت فرار ناجائز ست ـ

ف حدیقۂ ندیہ کتاب معتبر ست

ف مفاسد التزامیہ

(فوائد) عدم جواز قضاء علی الغائب اگرچہ مذہب ماست اما بجواز آں بصورت گرفتن نائب اتفاق
ہر سہ امامان ما رحمہم اللہ تعالی یافتہ شد چنانچہ گذشت واز شامی وخانیہ حکایت آں اتفاق منقول
شد کما مر کہ نفائس درچنیں مقام ظاہر روائت وظاہر مذہب کہ ہر دو یک اند متروک می شود در شامی
جلد اول صـ۳۸۸ طبع مصر مذکورست (۱) ترک ظاہر الروایۃ بمخالفۃ حکایۃ الاجماع آہ مستنبطا۔ (۲)
بلکہ حدیث مرفوع اگر مخالف اجماع باشد ہم ترک کردہ می شود در جلد اول شامی صـ۲۶۳ آوردہ اذا اتفق
الناس علی ترک العمل بالحدیث المرفوع لایجوز العمل بہ لانہ دلیل ضعفہ وایں اجماع اگرچہ فقط ایں
امامان مذہب ما باشد چنانچہ ایں امر در اصول فقہ مبرہن ست کہ اگر تعارض شود میان فقہ و حدیث
شریف باید عمل بر فقہ باشد (۳) و ظاہر روایت بقول مشائخ ترک کردہ می شود در شامی جلد ۲ صـ۵۷۵
فرمودہ یترک ظاہر الروایۃ بقول المشائخ و روایت قضاء علی الغائب بوجہ ضرورت و حرج بحضور مسخر
اختیار کردہ شدہ است برائے فتوی دادن وچنیں روائت بر ظاہر روائت راجح باشد چنانچہ در شامی
صـ۳۲۵ و صـ۳۲۶ جلد ۲ آوردہ الروایۃ المختارۃ للفتوی مرجح علی ظاہر الروایۃ۔ پس ظاہر روایت بمقابلہ
روایت مختارہ للفتوی چنانچہ فیما نحن فیہ مرجوح شد و الحکم والفتیا بما ہو مرجوح خلاف الاجماع
صـ۳۴۵ جلد ۳ شامی و ایں روایت متفق علیہا ست از امامان ما و اگر بالفرض اتفاق امامان نیافتہ
شدے تاہم چونکہ ایں روایت را علمائے کبار اختیار فرمودہ اند و بر آں فتوی دادند بر آں از ظاہر
مذہب مرجح شدے در شامی جلد ۲ صـ۳۳۷ اختیار العلماء الکبار الروایۃ دلیل علی انہا جارت
عن ابی حنیفۃ رح والالما اختاروہا و در اینجا خود حکایت اجماع ائمہ مذہب و اصحاب ما کہ امام صاحب
و امام ابو یوسف رح و امام محمد اند بر نفاذ و جواز قضاء علی الغائب بحضور مسخر مذکورست کما دریت فیما
امضیت مرارا و در ظاہر روایت کہ عدم جواز قضاء علی الغائب ست تنگی و حرج ست بر مردمان و در
روایت جواز قضاء علی الغائب بطریقہ مذکورہ بوقت ضرورت صادقہ آسانی ست بر امامت محمدیہ صلعم
لہذا علماء رحمہم اللہ تعالی آں روایت جواز را صحیح داشتہ فتوی دادند و از ظاہر روایت عدول نمودند چنانکہ
در شامی جلد اول صـ۵۲۱ فرمودہ عدلوا عن ظاہر الروایۃ حیث ما یوجد فیہ حرج وصححوا الروایۃ الاخرے
للتسہیل علی الامۃ وکم لہ من نظیر اہ الخ و بموقعہ ایں چنیں ضرورت صادقہ امام ہمام صاحب الدرجۃ
والمقام رأس الفضلاء نبراس الاصفیاء حضرت مولانا امام ربانی مجدد الف ثانی در مکتوبات شریف جلد ۲
صـ۳۷ فرمودہ عوام را فتوی باسہل دادن باید اگرچہ مخالف مذہب خود باشد و ازیں چہ دیگر ضرورت زیادہ
باشد کہ عدم قبول کردن زوجہ زوج را ثمرہ ہا فتن و محن و شحن باشد کما لایخفی۔ در شامی مصریہ میمنیہ آوردہ
اقول لاعجب من کمل الرجال کصاحب الہدایۃ والزیلعی وابن الہمام حیث عدلوا عن ظاہر الروایۃ لما فیہ

مرجحہ مشائخ باید چنانکہ در درمختار فرمودہ فعلینا اتباع ما رجحوہ وصححوہ چنانچہ علامہ شامی نیز فرمودہ یترک ظاہر الروایۃ بقول المشائخ۔

من الحرج وصحوا روایۃ اخری للتسہیل علی الامۃ وکم لہ من نظیر ولذا قال القہستانی ویجب السہو بمخافۃ
کلمۃ ولکن فیہ شدۃ اھ مقصود امنہ شو ایں ہم می تواند شد کہ فرق در محامل ہر دو روایت کردہ شود مثلاً
اینکہ عبارات عدم جواز وعدم نفاذ قضاء علی الغائب محمول بر مواد عدم ضرورت اند وعبارات جواز و
نفاذ محمول بر صدق ضرورات اند وہذا ظاہر ولایخفی ان الضرورات تبیح المحظورات کما بسط فی الاشباہ
والحموی ومثل لہذہ القاعدہ امثالا پس مصداق آں عبارات کہ از فصول عمادی نقل شدند کہ دراں
لفظ وعلیہ الفتویٰ موجودست کما مرت فی ابتداء جواب السوال وجود ضرورت صادقہ است کہ منجر
بطرف انابت نائب از جانب غائب ومختفی فی البیت ومتمرد سرکش است وآں ضرورت در سوال خود
موجودست کہ آں زنان در فسخ نکاح خود نہایت پریشانند پس در وجود جزئیہ شبہے نماند وللہ الحمد وصلی
اللہ علی محمد وآلہ وسلم وبواقی وجوہ جواز قضا علی الغائب در رسالہ تنجیۃ الہالک فی جواز العمل علی المذہب تنجیۃ الہالک
الامام مالک باید دید فانہا رسالۃ نافعۃ وجامعۃ ثم اقول وباللہ التوفیق انی قد الحقت لبعض الزوائد
فی الفوائد والقواعد باصل الرسالۃ لاطمینان بعض حضرات العلماء لانہ توقف فی التصویب ولا
یذہب علی احد من العلماء ان مطمح نظری ومرامی فی ہذہ الاوراق لیس ممارسۃ الطبائع وابتحارہا
واللہ انی اعوذ باللہ من ہذہ القبائح والشنائع بل غایۃ مرامی اظہار الحق فی امثال ہذہ المسئلۃ
نہم
اگرچہ مذہب احناف عدم قضاء علی الغائب است اما بوقت ضرورت بگرفتن نائب از غائب جائزست
زیرا کہ ہرگاہ ایں قاعدہ واصل برپا گشت کہ الضرورات تبیح المحظورات پس در مادۂ ضرورت قاعدہ
یافتہ شد ودلیل جواز قضاء علی الغائب بدست آمد پس نفس مذہب بجا خود ماند بلکہ مشہور فی کتب المذہب
را نیز ترک کردہ عمل بر قواعد ودلیل کردہ شود چنانچہ علامہ شامی تحت قول الدر وفیہ یفترض وضع
اصابع القدم ولو واحدۃ نحو القبلۃ فرمودہ والحاصل ان المشہور فی کتب المذہب اعتماد الفرضیۃ والارجح
من حیث الدلیل والقواعد عدم الفرضیۃ ولذا قال فی العنایۃ والدرایۃ انہ الحق۔ واگر در مشہور فی المذہب
وقواعد تطبیق ممکن شود پس عمل بر تطبیق کردہ شود چنانچہ دریں مسئلہ متصل ایں عبارت صورت توافق
نیز آشکارا نمودہ گفتہ ثم الاوجہ حمل عدم الفرضیۃ علی الوجوب واللہ اعلم جلد اول صفحہ ۳۵۱ طبع مصر
سوال عدم جواز قضاء علی الغائب بشرط جوازش وجود خصم حاضر ایں خود قاعدہ ایست کہ متفرع میشوند
براں جزئیات **جواب** مخالفت قاعدہ نیز جائزست وقتیکہ دلیل تقاضای مخالفت دارد چنانچہ در ما
نحن فیہ کہ دلیل جواز وجود ضرورت ودفع حرج است پس مخالفت قاعدہ ضرر ندہد علامہ شامی صفحہ ۳۲۶
جلد اول زیر قول الدر لکن المشہور ان کمل الفرض واجب وکمل الواجب سنۃ الخ فرمودہ لا تضر مخالفۃ
القاعدۃ حیث اقتضاہا الدلیل الخ **فائدہ دہم** بوجہ اظہار دلائل واسباب اکابر علماء مخالفت
دہم

اصحاب مذہب اختیار فرمودہ چنانچہ علامہ شامی در تقسیم طبقات مسائل فرمودہ جلد اول صفحہ ۴۹ دربارۂ کبرائی
مشائخ احناف وقد یتفق لہم ان یخالفوا اصحاب المذہب لدلائل واسباب ظہرت لہم آہ پس در مسئلہ
خیار بلوغ وامثال آں کہ اگر زوج مثلاً یا دیگرے مدعی علیہ حاضر نمی شود نہ نزد قاضی و نہ نزد حکم و زن
دیگرے مدعی ضرر شدید یابد و قاضی را حیلہ وتزویر دراں دعوی یقیناً منتفی بود مشائخ عظام استنباط
نمودہ فرمود کہ در چنیں مواضع نائب گرفتہ حکم دادہ شود ہر چہ ثابت شود و ایں مخالفت بظاہر است وقتیکہ
عبارات عدم جواز قضاء علی الغائب را ما عام کنیم وحال آنکہ فی الواقع عام نیستند بلکہ محصور بعدم
ضرورات اند ورنہ مخالفت آیۂ انما یرید اللہ بکم الیسر ولا یرید بکم العسر وحدیث لا ضرر ولا ضرار وقاعدۂ
المشقة تجلب التیسیر والعادة محکمة لازم می آید آیا مشائخ را معلوم نبود کہ ترک مذہب گناہ ست چرا مذہب
را ترک کردہ حکم بجواز قضاء علی الغائب دادہ اند ایشاں از ما عارف تر بہزارہا حصہ بودند پس یقیناً
معلوم شد کہ در اصل مذہب مواد ضرورت مستثنیٰ بودند فعلینا اتباع ما رجحوہ وصححوہ کما لو افتوا فی حیاتہم
در شامی جلد اول صفحہ ۵۱ فرمودہ ولا یعدل عنہ الی قولہما او قول احدہما او غیرہما الا لضرورۃ الخ قول
اصحاب را بود ترجیح بر قول امام عالیشان بجہت ضعف دلیل و ہم ناچار ہم تعامل باختلاف زمان
عبارت شامی را ترجمہ کردہ شد فرمودۂ امام صاحب ترک کردہ می شود وقتیکہ در مدارک مشائخ ضعف
دلیل امام صاحب آید یا ضرورت باشد بعمل کردن بر مخالف فرمودۂ امام صاحب ضرورت دفع شود۔
یا تعامل مردمان از ابتداء بر خلاف فرمودۂ امام صاحب باشد یا اختلاف زماں باشد **فائدہ یازدہم** یازدہم
عدم جواز قضاء علی الغائب لہ را علت ضرورت وغیرہ بیان نکردہ شد وجواز آنرا علت بیان کردہ
شد کہ ضرورت و دفع حرج ست پس معلل را بر غیر معلل ترجیح خواہد شد علامہ شامی در صفحہ ۵۱ فرمودہ و
کذا لو عللوا احدہما دون الآخر کان التعلیل ترجیحا للمعلل کما افادہ الرملی الخ نیز در شامی جلد اول صفحہ ۵۵
فرمودہ فان قلت قد یحکون اقوالا بلا ترجیح وقد یختلفون فی التصحیح قلت یعمل بمثل ما عملوا من اعتبار
تغیر العرف واحوال الناس وما ہو الارفق وما ظہر علیہ التعامل وما قوی وجہہ الخ نیز علامہ شامی در باب
آب دہ در دہ فرمودہ ولا یخفی ان المتاخرین الذین افتوا بالعشر کصاحب الہدایة وقاضیخان وغیرہما
من اہل الترجیح ہم اعلم بالمذہب منا فعلینا اتباعہم ویؤیدہ ما قدمہ الشارح فی رسم المفتی واما نحن فعلینا
اتباع ما رجحوہ وصححوہ کما لو افتوا فی حیاتہم الخ وایں مشائخ کہ بوقت ضرورت وظہور مصلحت کہ جواز حکم
علی الغائب بحضور مسخر فرمودہ اند ہمہ فقیہ اند و اعتبار فقیہ را باشد والفقیہ المجتہد کما ہو فی الشامی
خصوصاً صاحب خلاصہ وصاحب فتح کہ از کبار مشائخ مذہب اند خبر و امر مجتہد ناشی باشد از خبر و امر
شارع در شامی جلد اول صفحہ ۳۶ امر المجتہد ناشئ من امر الشارع فکذا اخبارہ الخ

فائدہ دوازدہم ہرچہ مجتہد گوید از نص گوید اگرچہ بر ماظاہر نگردد زیرا کہ آں تابع للنص باشد پس اتباع مجتہد متابعت النص باشد ولا اعتراض علیہ چنانچہ در مسلم الثبوت و فواتح الرحموت و میزان شعرانی مذکور ست **فائدہ سیزدہم** قاضی و مفتی را بر معتمد مذہب خود یعنی برانکہ مشائخ بران اعتماد کردہ باشند فتوی دادن باید بقول امام صاحب موافق باشد یا مخالف در شامی جلد ۴ صـ ۳۱۵ کتاب القضا فرمودہ ولا یخالف المفتی والقاضی معتمد مذہبہ ای الذی اعتمد علیہ المشائخ سوار وافق قول الامام اولا **فائدہ چہاردہم** واما القاضی المقلد فعلیہ العمل بمعتمد مذہبہ علم فیہ خلافا اولا۔ چنانکہ در قضار علی الغائب بوقت مصلحت و ضرورت مشائخ مذہب بر جواز اعتماد فرمودہ اند فائدہ دوازدہم در متعلقات قضا فتوی بقول ابی یوسف رح باشد کہ اوشانرا تجربہ بسیار شدہ است در شامی جلد رابع صـ ۳۱۵ فرمودہ والقاضی یاخذ کالمفتی بقول الامام سوار کان معہ احد من اصحابہ اولا ولکن الفتوی علی قول ابی یوسف رح فیما یتعلق بالقضار لزیادۃ تجربتہ **فائدہ پانزدہم** درینکہ اصحاب ترجیح را اخذ بقول امام رح لازم نیست و جواز قضار علی الغائب بوقت ضرورت از متعلقات قضاء است و بران فتوی نیز موجود ست کما ذکرت من الفتاوی الحمادیۃ مرارا و من معین الحکام وغیرہما فانظرہ وفیہ فی ہذہ الورقۃ فقد اتفق القولان علی ان الاصح ہو ان المجتہد فی المذہب من المشائخ الذین ہم اصحاب الترجیح لا یلزمہ الاخذ بقول الامام علی الاطلاق بل علیہ النظر فی الدلیل و ترجیح ما رجح عندہ دلیلہ و نحن نتبع ما رجحوہ واعتمدوہ کما لو افتوا فی حیاتہم کما حققہ الشارح فی اول الکتاب نقلا عن العلامۃ قاسم الحرلیس صاحب خلاصہ و فتح و امثال ایں حضرات را اخذ بعدم انفاذ و عدم قضار علی الغائب لازم نیست وہذا اذا کان عدم جواز القضار علی الغائب اعم من ان یکون فی مادۃ الضرورۃ اولا و المقتضیۃ المصلحۃ اولا فلذا قیدوا عدم الجواز بغیر مظان الضرورۃ والجواز بمکانہا وعلینا یجب اتباعہم لانہم اعرف منا بمواضع استعمال المسائل **فائدہ شانزدہم** اینکہ قول و فتوای مشائخ را گذاشتہ بخلاف آں کردن ناجائز ست و قضای او غیر نافذ بلکہ اگر مفتی مجتہد نباشد و مقلد باشد بتقلید محض عمل کردن بر و بفتوای مشائخ و اخذ برائے اوشاں بر و واجب باشد و بخلاف رائے اوشاں حکم دادن غیر نافذ باشد چنانکہ متصل ایں عبارت گذشتہ علامہ شامی فرمودہ ویاتی قریبا من الملتقط انہ ان لم یکن مجتہدا فعلیہ تقلیدہم واتباع رایہم فاذا قضی بخلافہ لا ینفذ حکمہ وفی فتاوی ابن الشلبی لا یعدل عن قول الامام الا اذا صرح احد من المشائخ بان الفتوی علی قول غیرہ وبہذا سقط بحثہ فی البحر من ان علینا الافتاء بقول الامام وان افتی المشائخ بخلافہ وقد اعترضہ محشیہ الخیر الرملی بما معناہ ان المفتی حقیقۃ ہو المجتہد واما غیرہ فناقل لقول المجتہد فکیف یجب علینا الافتاء بقول الامام وان افتی المشائخ بخلافہ

فائدہ ہفدہم درینکہ غیر مجتہد ناقل باشد برائے قول مجتہد پس بچہ طور واجب شود بر و فتوی بقول امام صاحب ونحن انما نحکی فتواہم لاغیر اھ و در ص ۳۴۹ جلد رابع شامی فرمودہ اما المقلد المحض فلا یقضی الا بما علیہ العمل والفتوی اھ

و درین مسئلہ جواز قضاء علی الغائب بوقت ضرورت کلام در مختار حکم عدل ست ازاں انکار نکند مگر معاند و مکابر در کتاب القضاء ص ۳۵۳ فرمودہ وفی البحر والمعتمد ان القضاء علی المسخر لا یجوز الا عند الضرورۃ وہی فی خمس مسائل (۱) اشتری بالخیار فتواری (۲) اختفی المکفول لہ (۳) حلف لیوفینہ الیوم فتغیب الدائن (۴) جعل امرہا بیدہا ان لم تصل نفقتہا فتغیبت (۵) الخامسۃ اذا تواری الخصم فالمتاخرون ان القاضی ینصب وکیلا فی الکل وہو قول الثانی خانیہ قلت ونقل شراح الوہبانیۃ عن شرح ادب القاضی انہ قول الکل الخ ایں صورت پنجم عام است ہر مدعی را در ہر دعوی کہ باشد پس مسئلہ خیار بلوغ کہ ما نحن فیہ ست ضرور داخل ایں صورت است ولکن التعصب اذا تملک اہلک

سوال در اشباہ و نظائر تعریف ضرورت کردہ کہ ضرورت آں درجہ باشد کہ اگر ممنوع و منہی عنہ شی را در استعمال نیارد ہلاک شود یا قریب بہلاک الضرورۃ بلوغہ حدا لو لم یتناول الممنوع لہلک او قارب الہلاک مگر ایں تعریف بر خیار بلوغ صادق نمی آید زیرا کہ اگر زن از شوہر خود نکاح فسخ نکناند و باقی عمر گزارد و بدستور در زوجیت آں ماند نہ ہلاک باشد نہ قریب بہلاک رسد **جواب** ضرورت را دو فرد ست فرد کامل و فرد قاصر و ایں تعریف ضرورت کہ صاحب حموی در غمز العیون زیر قاعدہ الضرر یزال فرمودہ باعتبار بعض افراد ست نہ کل والا ایں تعریف بر بسیار بلکہ ہزارہا مواد اصلا صادق نمی آید مراد ازیں ضرورت در بعض جا ہمیں معنی و در بعض بمعنے حرج و ضرر و اضاعت مال و عسر و عموم بلوی و مشقت یعنی ہمہ را عام گرفتہ شود **فاقول** ضرورت بایں معنی کہ لو لم یتناول الممنوع لہلک او قارب صادق آید بر اکل میتہ عند المخمصہ و اساغت لقمہ بخمر وقتیکہ لقمہ بگلو محصور شد و دیگر مباح از مائعات میسر نمی شد و خوف ہلاکت بود و تلفظ بکلمہ کفر بالاکراہ اما بر اخذ مال الممتنع الاداء من الدین بغیر اذنہ ہرگز صادق نمی آید زیرا کہ اگر زید قرضہ خود از بکر بلا اذن او از مال او نگیرد بلکہ معاف کند یا انتظار کند لہلک او قارب بر صادق نمی آید اگر نزد زید سوائے نقد مال بکر بقدر سد رمق موجود باشد یا نہ و حال آنکہ جواز اخذ مال مدیون مذکور برائے دائن عام ست ازینکہ نزد دائن چیزے برائے سد رمق موجود باشد یا نہ ومن ادعی التخصیص فعلیہ التنصیص۔ ہمچنیں بر دفع صایل و لو ادی الی قتلہ صادق نمی آید ہر گاہ کہ از حملہ صائل ہلاکت یا قرب ہلاکت نبود فقط دفع صایل آنوقت در ضرورت مذکورہ فی الحموی می آید کہ در صورت عدم دفع آں لہلک او قارب الہلاک باشد والا فلا فلذا ادرج مسئلۃ دفع الصائل فی قاعدۃ الضرر یزال ایضاً کما

ذکرها فی هذه الصفحة التی ذکر فیها الضرورة و درین قاعده صاحب اشباه خود فرماید وافتوا بالعفو عن بول السنور فی الثیاب دون الاوانی لانه لا ضرورة فی الاوانی لجریان العادة بتخمیرها اهـ دریجا ہم ضرورت بمعنی لہلاک او قارب نیست بلکہ حرج و مشقت ست بلکہ اگر غور کردہ شود در ثیاب ہم ضرورت نیست زیراکہ نادر بلکہ اندرست بول سنور بر جامہا واگر علم آید شستہ شود درحق ما در صغار شیر خوارکان بول ایشان معاف نشد حال آنکہ بر روز صد بار بر جامہ وبدن مادر و دایہ بول و براز میکنند باز در شرعی دگر می حکم شستن دادہ شد اما لا اعتراض علی المجتهد کما بینت من قبل عبارة المیزان ہمیں صاحب اشباہ بول سنور را زیر قاعدہ المشقة تجلب التیسیر بسبب عسر و عموم بلوی درج کردہ فرمودہ ص۹۷ طکشوری و بول ترشش علی الثوب قدر روس الابر و بول سنور فی اوانی الماء وعلیه الفتوی انتهی ملخصا ملتقطا خیال فرمایند کہ در بول سنور کہ نہ ضرورت بآں معنی ست و نہ عسر و نہ عموم بلوی ست کما هو مشاهد و معائن فی جمیع الانصار اول در عسر و عموم بلوی باز در ضرورت شمار کردہ شد البتہ عسر بحق آں کس تواند شد کہ ہر وقت گربہ ہمراہ او باشد و بول بر جامہ کند و ایں نادر بلکہ اندر اما ایں عسر کمتر از عسر مادراں کودکان ست اللهم الا ان یقال ان احکام الفقه قد تکون مبنیة علی نفس تصور الامکان وان لم تقع فی حیز الوجود مدة العمر کبعض صور الطلاق من ایقاع ثلث الطلاق اور بعه در بحر رایق تحت قول المتن والخف بالدلک فرمودہ لکن عفی عنه فی المتشرب من الکثیف حال الرطوبة للضرورة والبلوی اهـ جلد اول ص۲۳۵ اینجا ہم آں ضرورت بمعنی مذکور فی الحموی نیست بلکہ مراد از و عموم بلوی ست لعطف البلوی علیها مفسرا دراں بحر فرمودہ قوله و بمنی یابس بالفرک وهذا ظاهر اذا کان الواقع انه لا یمنی حتی لا یبذی وقد طهره الشرع بالفرک یابسا یلزم ان یکون اعتبر ذلک الاعتبار للضرورة اهـ ص۲۳۶ جلد اول دریجا ہم ضرورت بان معنی نیست دراں بحر جلد اول ص۲۴۷ فرمودہ واما البول المنتضح قدر روس الابر فمعفو عنه للضرورة قال وغیره من المشایخ لا یعتبر الجانبین دفعا للحرج ص۲۴۸ اهـ ملتقطا در اینجا ضرورت بان معنی نیست و نیز در دیگر قول علت حرج را بیان نمودہ معلوم شد کہ مراد از اطلاق لفظ ضرورت حرج ست درہماں بحر فرمودہ تحت قول المتن۔ (وبالعصر فی کل مرة) فلو کانت قوة اکثر من ذلک الا انه لم یبالغ فی العصر صیانة لثوبه عن التمزق لرقته قال بعضهم لا یطهر وقال بعضهم یطهر لمکان الضرورة وهو الاظهر کذا فی السراج الوهاج لکن اختار قاضیخان فی فتاواه عدم الطهارة اهـ و در شامی فرمودہ (قوله الاظهر نعم للضرورة) کذا فی النهر عن السراج ای لئلا یلزم اضاعة المال قال فی البحر لکن اختار فی الخانیة عدم الطهارة اهـ قلت وبه جزم فی الدر وعلیه فالظاهر انه یعطی حکم ما لا ینعصر من تثلیث الجفاف انتهی پس اگر جامہ باریک

رازور داده سه بار بشوید فقط این قدر نقصان باشد که جامه در بعض وقت پاره گردد والا آں معنیٔ ضرورت ہرگز نیست در اینجا اطلاق ضرورت بر اضاعت مال آمد لہذا از حکم ما ینحصر بیرون کرده علامه شامی آنرا حکم مالا ینحصر داده که آں حکم تثلیث جفاف ست درہمان بحر آں بحر ترشح فرموده وفی الظهیریة وبول الخفافیش لیس بنجس للضرورة وکذٰلک بول الفارة لانه لا یمکن التحرز عنه اھ صـ ۲۴۲ خیال فرمایند که ضرورت بان معنی مطلقا نیست بلکه گاہے شنیده نشد که بر جامه یا بدن یا آوند کسے خفافیش بول کرده باشند در اینجا بر نفس امکان یا وجود بالفعل بطریق ندرت اطلاق ضرورت فرموده در در مختار در قہستانی فرموده وبول انتضح کرؤس الابر وکذا جانبها الآخر وان کثر باصابة الماء للضرورة اھ فاضل سامی کامل شامی متعلق ایں قول فرموده وکالبول الدم علی ثوب القصاب حلیة عن الحاوی القدسی وظاهر التقیید بالقصاب ای اللحام انه لا یعفی عنه فی ثوب غیر القصاب لان العلة الضرورة ولا ضرورة لغیره وتامله مع قول البحر المار ویشمل بوله وبول غیره اھ در در مختار فرموده لا یکون نجساً رماد قذر والا لزم نجاسة الخبز فی سائر الامصار اھ شامی فرموده (قوله والا) ای وان لا نقل انه لا یکون نجسا وظاهره ان العلة الضرورة وصریح الدرر وغیرها ان العلة الخ در طحطاوی علی الدر فرموده قوله والا لزم نجاسة الخبز) هذا انما یظهر اذا اتی الرماد علی الخبز فاما اذا کان الخبز فی نحو تنور البیوت فلا یلزم ذلک لان الخبز فی اعلاه والرماد فی اسفله اھ بر تحقیق علامه طحطاوی در ماه دو ماه بطور شذوذ اگر نان از دست پزنده فرو رفته خاکستر با و متصل شد آنوقت ہم آنقدر پاره نان نجس شود که بازبه افشاندن وصفا کردن آں رماد نجس دور شدن ہم پذیرد یا غایت ایں که پاک نشد پس می تواند که آنقدر پارهٔ نان را جدا کرده پیش سگان در چنان جا بیندازد که سگ خود در انجا رفته بخورد چه ضرورت ای ہلاکت یا قریب ہلاکت بود که آنرا پاک گفت وفی الخانیة اجمعوا انه اذا ارتشی لا ینفذ قضاؤه فیما ارتشی فیه اھ قلت حکایة الاجماع منقوضة بما اختاره البزدوی واستحسنه فی الفتح وینبغی اعتماده للضرورة فی هذا الزمان والا لبطلت جمیع القضایا الواقعة الآن لانه لا تخلو قضیة عن اخذ القاضی الرشوة اھ از شامی جلد رابع صـ ۳۱۷ اینجا ہم ضرورت بمعنی لولم یتناوله لهلک او قارب نیست بلکه حرج وعموم بلوی ست اکنون بغور تامل فرمایند معنی ضرورت را که صاحب غمز بیان فرموده که درین ہمه مواضع که قدرے بطور مشتے نمونه از خروار بیان شدند کجا صادق آید پس بالضرور آں معنی عام را تسلیم کردن باشد والا جواب بر ذمه مخصص لازم ست ایضاً ایں مسئله خیار بلوغ و دیگر جمیع خیارات را صاحب اشباه در قاعده الضرر یزال شمار فرموده کما قال فی اول هذه القاعدة فمن ذٰلک الرد بالعیب وجمیع انواع الخیارات

الضرر یزال

والحجر بسائر الواعه علی المفتی به الخ پس اگر باغماض از معنی عام ضرورت که بیان کردیم معنی ضرورت را در صور متعدده محصور گوئیم کما هو مفاد ظاهر التعریف لغیر المتامل مسئله فسخ نکاح بخیار بلوغ در ضرورت داخل نیست بلکه در قاعدهٔ الضرر یزال مدرج ست وتحقیق حقیق همانست که اطلاق ضرورت بر معنی لولم یتناوله لهلک او قارب وضرر ومشقت وحرج وعسر وعموم بلوی واضاعت مال ومصلحت همه می آید چنانکه آشکار انموده شد فیا صاحبی قصرت حیث لا قصر وحصرت حیث لا حصر پس ضرورت بهر معنی که یافته شد بفرد کامل یا قاصر رائے قاضی را اعتبار ست که بران فرد قضا بر علی الغائب کند یا نکند البته قلیل حرج ومشقت وعسر وغیره اعتبار ندارد زیرا که هیچ عبادت خالی ازیں نباشد **نقل فتوائے** مولوی عبدالحی صاحب مرحوم لکھنوی وذکر مسامحات آں **قوله**

بلادیکه زیر حکومت کفاراند وقضائے قاضی دراں مفقود است اگر هیچو واقعه افتد ضرورست که صاحب معامله به بلاد اسلام که دراں قضائے قاضی موجود ست مثلا بلاد حجاز وبلاد روم وغیره از بلاد هندوستان رامپور وبھوپال رفته انفصال سازد یا بذریعه تحریر از قضاة بلاد اسلام حکم فسخ طلب سازد والله تعالیٰ اعلم انتهی **اقول** بر ماهر زکی پوشیده مباد که هر دو هدایات ایں فتوی اول اینکه در بلاد حجاز وغیره رفته انفصال سازد دوم اینکه بذریعه تحریر حکم فسخ طلب سازد محض بے سود ومردود ست ۔ تعداد مفاسد برائے دعوی حجاز وروم را رفتن (۱) اینکه تکلیف مالا یطاق زیرا که زوجه خود بردو ومحرم را همراه گیرد وگواهان را نیز همراه کند مصارف محض آمد ورفت وخورونوش واقامت را هزارها روپیه درکارست بلکه اگر مفتی صاحب از گره خود اینقدر خرچ عطا کند هیچ کس براینقدر سفر طویل هیچگاه جرات نتواند کرد پس اینچنیں علاج ارشاد نمودن که عادةً ناممکن باشد قابل عمل نباشد (۲) اینکه اگر کسے محرم زن را بدست نیاید یا محرم زن هست اما همراه او در اینچنیں طویل سفر رفتن نمی خواهد پس زن اکنوں چه کند ویقیناً اکثر همیں طور باشد واحکام فقه بر اکثر مبنی باشند وظاهر از عادات ناس همیں ست که دریں چنیں دور دراز سفر هیچ کسے محرم زن با زن نرود ونه خود زن رفتن خود گوارا کند پس بنابر عادت ظاهره ایں هدایت بے سود وبلا بهبود بلکه غیر ممکن شد بحکم آنکه البناء علی العادة الظاهرة واجب شامی جلد رابع ص ۱۷۶ (۳) ازیں هم قطع نظر باید در فتوی اینچنیں حکم نیز شامل کردن ضرور بود که به سبب آں حکم بر شهود رفتن ضروری شدے ورنه شاهدان را معقول ومسموع عذر ست که بگویند که ما یا نرا شرع مطهر بر اینقدر دوری ومسافت که از صبح روانه شده در دار القضا رفته بخانه خود باز وقت مغرب آمدن نتوانیم برائے رفتن اجازت داده پس ما همراه تو ای زن نمی رویم وزن ایشانرا شرعا مجبور نتواند کرد زیرا که هرگاه بر مسافت

فساد اول

فساد دوم

فساد سوم

دو روزه از طرف شرع او شانرا اجازت رفتن ست زن ایشانرا تا بروم و حجاز بچه طور کشان کشان خواهد برد و در درمختار است یجب اداؤہا بالطلب بشروط منہا عدالة قاضٍ و قرب مکانہ - در ردالمحتار است فان کان بعیدا حیث لایمکنہ ان یغدو الی القاضی لاداء الشہادة ویرجع الی اہلہ فی یومہ ذلک لایاثم لانہ یلحقہ ضرر بذلک قال اللہ تعالی ولا یضار کاتب ولا شہید وظاہر بین است که برا اینقدر دور و دراز رفتن شاهد را نقصان جانی و مالی و نقصان امور خانگی بحدیست که او متحمل نخواهد شد

فساد چهارم (۴) تسلیم کردم که اینهمه حاصل شد مگر صرف رفتن گواهان برائے حکم قاضی هرگز کافی نباشد بلکه ضرورت تزکیه افندی و مزکیان برائے شهود اینجا در روم و حجاز کجا دستیاب شوند و اگر اتفاقاً در میان شهود این ملک و مزکیان حجاز تعارف سابقه هم ظاهر شد اینچه معلوم است که این شهود مثل زمانه سابقه عدول هستند زیرا که فسق و ضلالت عاد و رائج ست و هر دو از محل خود زوال پذیر هستند پس اینهمه تکالیف بر زن و محرم آن و شهود بلا تزکیه بے سود افتادند و شرع مطهر از اینچنین بیهوده حکم دادن پاک است در عقود الدریه فرموده القضاة مامورون بالحکم بعد التعدیل والتزکیة لا قبلہ فحیث حکم قبلہ لاینفذ

فساد پنجم (۵) این هم تسلیم کردیم که تزکیه هم شد اما مستفتی این دیار را اول این امر معلوم کردن ضرورست که قضاة آن دیار یک طرفه بینه شنیده بحضور مدعی علیه حکم میدهند و خواهند داد یا که از قضاء علی الغیب انکار خواهند کرد با این همه این شرط هم اضافه کردن در فتاوی عبدالحی صاحب ضرور بود که زوجه و شهود او معلوم کرده بروند که قاضی آنجا حنفی نباشد ورنه قاضی حنفی از قضائے علی الغیب ممنوع است کما علمت و صورت نائب گرفتن هم میسر نخواهد شد چه قاضی را فرستادن رسول خود همراه دو گواهان مثمر آنچنان مفاسدست که عادةً تحمل آنها ناممکن است قاضی را چه ضرور که او گره خود اینقدر صرف زر کند و تا سه روزه بر دروازه زوج غیر حاضر منادی دهاند و انتظار آمد و رفت ایشان کند و لعلی هذا الایکون قط و بیت المال خود برین مصارف مامور نیست و دیگر اینکه قاضی را مسخر گرفتن از جانب غائب آنوقت درست باشد که آن غائب زیر ولایت آن قاضی باشد و ظاهرست که مردمان پنجاب مثلاً زیر ولایت قاضی روم و حجاز و رامپور و بهوپال نیستند پس نائب گرفته حکم دادن بچه طور میسر باشد و ظاهرست که زوج همراه زوجه هرگز نخواهد رفت زیرا که اگر بر تفریق قاضی روم یا حجاز راضی شده متحمل اینقدر مصائب شده برود پس طلاق چه اند که از مصارف مکاره سفری خود را محفوظ دارد

فساد ششم (۶) فرض کردیم که این همه میسر شد اکنون این معلوم نیست که قاضیان روم و حجاز برائے شنیدن خصومات دیگر ملک از جانب سلطان خود اجازت داده شده اند یا نه اگر کسے قبل از تحقیقات این امر ششم بغرور اعتماد این فتوائے

مولوی عبدالحی صاحب ایں تمام مصائب برداشتہ برود وازانجا غیر مفید جواب یابد کہ قضیہ زنین بر
سرزمین باشد بردید بملک خویش پس آنوقت آں زوجہ وشہود ومحارم زوجہ آں مفتی صاحب راچہ
قدر دعا خواہند داد وتمام اقطار بعیدۂ ہندوستان رابسوئے رفتن حیدرآباد وبھوپال وکابل وغیرہ
ریاسات اسلامیہ ہدایت نمودن مورد ہمیں اعتراضات ست کہ ذکر کردیم در رفتن حجاز و روم۔ بلکہ
قانون ایں ریاستہا مذکورہ اینست کہ قاضی سوائے از محل قضائے خود در قلم وخود برائے سمع
دعوی بلاد دیگر نمی باشد ولہذا ہر عرضی دعوی نوشتہ می شود کہ بنائے مخاصمت در حدود سماعت
حکومت ہذا واقع شدہ است بالجملہ ایں کلام مولوی عبدالحی صاحب راہرگز صحت نیست **دوم**
ہدایت در فتوائے لکھنؤ کہ یا بذریعہ تحریر از قضاۃ بلاد اسلام حکم فسخ طلب سازد ایں نیز قابل قبول
نیست **اول** آنکہ تقدم دعوائے صحیحہ در حقوق العباد شرط قضا است ورنہ قضا نیست آں افتا
است در در مختار وتنویر الابصار فرمودہ شرط نفاذ القضاء فی المجتہدات من حقوق العباد ان
یصیر الحکم فی حادثۃ بان یتقدمہ دعوی صحیحۃ من خصم علی خصم حاضر منازع شرعی فلو ادعی بحق علی
آخر عند قاض فقضی بہ ببرہانہ بدون منازعۃ ومخاصمۃ شرعیۃ ونزاع بینہما لم ینفذ قضاؤہ لفقد
شرطہ وہو التداعی بخصومۃ شرعیۃ وکان افتاء الخ وایں ہیچ طریقۂ قضا نیست کہ بخانۂ خود نشستہ
زن نوشتہ روانہ کند کہ من بفور بلوغ خود اعتراض بر نکاح کردہ ام واظہار ناخوشی بر نکاح خود کردہ
ام واکنوں تفریق میخواہم وفلاں فلاں شاہدان گرفتہ ام وقاضی صاحب جواب ایں سخن نوشتہ
روانہ کند کہ من نکاح ترا فسخ کردم ایں محض مردود ومطرود سخن ست بازیچۂ طفلاں ومضحکہ صبیان ست
از امثال اینچنیں فاضل بعید بلکہ ابعد بلکہ از قبیل محال بود بہ جہ طور ایں حکم دادہ بلکہ ظاہر کلام
علماء اینست کہ اگر متخاصمین وشہود حاضر شوند وتحریری گفتگو با قاضی رانند یعنی دعوے
وشہادت ودفع وغیرہ بذریعہ تحریر نزد قاضی حاضر شدہ کنند وقاضی بر آں تحریر نزد بروئے
ایشاں حکم بنویسد ایں ہم معتبر نیست ولہذا قاضی شدن مرد گر کہ سخن نمی شنود صحیح نیست
در در مختار فرمودہ یصح افتاء الاخرس لا قضاؤہ ویکتفی بالاشارۃ منہ لا من القاضی واما
الاطرش وہو من یسمع الصوت القوی فالاصح الصحۃ بخلاف الاصم در ردالمختار ومنح الغفار آوردہ
قولہ بخلاف الاصم وینبغی ان الحکم کذلک فی المفتی فان قلت قد یفرق بینہما بان المفتی یقرؤ
صورۃ الاستفتاء ویکتب جوابہ فلا یحتاج الی السماع قلت الظاہر من کلامہم عدم الاکتفاء بہذا
فی القاضی مع انہ یمکن ان یکتب لہ جواب الخصمین فکذا فی المفتی ویمکن الفرق بان القضاء لا
بدلہ من صیغۃ مخصوصۃ بعد دعوی صحیحۃ فیحتاط فیہ بخلاف الافتاء فانہ افادۃ الحکم الشرعی ولو

کلام مولوی عبدالحی صاحب راہرگز صحت نیست

دعوی وشہادت ودفع وحکم وتحریری صحیح نیست تا فتوی لکھنؤ باطل گردد

فتوی گنگ وقاضی صحیح است قضائے او

معنی لا افتا

بالاشارۃ فلا یشترط فیہ السماع الخ ائمہ عظام ومشایخ کرام درمعتبر بودن کتاب القاضی الی القاضی چہ قدر شدید احتیاطہا فرمودہ اند کہ بیان آنہا در کتاب الصوم در فتاوی رضویہ مصرح ست ونیز درو کشف ایں امر کہ باوجود آں شرایط حرف خط قاضی بطرف قاضی شہر دیگر معتبر ست نہ خط قاضی بطرف حکم۔ در ردالمحتار در مسایل حکم آوردہ لایجوز کتابہ الی القاضی کعکسہ **دوم** اینکہ

ولایت قاضی مقید باشد بزمان ومکان وحوادث

ولایت قاضی مقید باشد بزمان ومکان وحوادث کما قالہ فی الشامی ثم القاضی تتقید ولایتہ بالزمان والمکان والحوادث صـ۲۹۸ پس اگر سلطان مُوَلّی قضائے قاضی را محدود ومسدود کردہ باشد تا بجائے معین ومکانِ خاص وبلدِ خاص پس دعاوی بیرون از انخد اگر سمع نماید مقبول نخواہند شد واورا اجازت سمع نباشد وفیصلہ او خارج از حد حکومت او فیصلہ شمار نخواہد شد زیرا کہ او بیرون از حد اختیار خود قاضی نباشد آرے آں خصومت وتنازع کہ بیرون از محل ولایت قاضی واقع شد پس اگر او از جانب مُوَلّی اختیار دادہ شدہ است تا دعوی آں شنیدن می تواند در دَین ومنقولات بالاتفاق ودر عقار علی الصحیح در مسایل شتی شامی آوردہ لایشترطان یکون

کلام مولوی عبدالحی صاحب را صحت نیست

المتداعیان من بلد القاضی اذا کانت الدعوی فی المنقول والدین اما اذا کانت فی عقار لافی ولایتہ فالصحیح الجواز کما فی الخلاصۃ والبزازیۃ وایاک ان تفہم خلاف ذلک فانہ غلط الخ وہکذا فی الطحطاوی علی الدرالمختار صـ۱۷۳ طبع مصر۔ **الغرض** فتوائے مولوی عبدالحی صاحب لکھنوی دریں بارہ مبنی بر مسامحات عدیدہ است وتحقیق ہمیں بود کہ بیان کردم وللہ الحمد۔

دربیان رد آں فتوی کہ از مدرسہ مظاہر العلوم سہارنپور آمدہ

(عبارت فتوی)

قاضی کے واسطے یہ شرط نہیں ہے کہ مسلمان بادشاہ ہی کی طرف سے ہو بلکہ اگر مسلمان لوگ کسی مولوی عالم یا کسی جاہل مسلمان کو اپنا قاضی مقرر کرلیں تب بھی قاضی ہوسکتا ہے جیسا کہ شامی باب الجمعہ میں ہے فلو الولاۃ کفارا یجوز للمسلمین اقامۃ الجمعۃ ویصیر القاضی بتراضی المسلمین۔ پس مسئلہ فسخ میں قاضی اگر بادشاہی نہیں ہے تو شہر والے مسلمانوں کی طرف سے قاضی اگر ہو تو اس سے کارروائی ہوسکتی ہے یا برضامندی طرفین حکم مقرر ہو کر حکم جاری ہوسکتا ہے اور جو یہ بھی نہ ہوسکے تو جو مسلمان مجسٹریٹ سرکار انگریزی کی طرف سے اس ضلع میں ہو اس سے یہ کارروائی ہوسکتی ہے اس سے کرانی چاہئے کیونکہ اس مقدمہ فسخ میں اجراء کی ضرورت ہے اور اجراء بدون صاحب حکومت کے ہو نہیں سکتا اور اس وقت مجسٹریٹ ضلع سے زاید حکومت

کسی کی نہیں ہے۔ مجسٹریٹ مسلمان قایم مقام قاضی کے ہوگا اور جو اتفاق سے اُس ضلع میں کوئی مجسٹریٹ
مسلمان بالکل نہ ہو تو باجازت ڈپٹی مجسٹریٹ ضلع کے دوسرے ضلع قریب کے مسلمان مجسٹریٹ سے
یہ مقدمہ فیصل کرایا جائے۔) انتہی اقول الحمد للہ قاضی الحاجات رافع الدرجات دافع البلیات

اعتراض اول بر فتوائے مظاہر علوم

والصلوۃ والسلام علی سیدنا و نبینا محمد صاحب الشفاعات و آلہ و اصحابہ الذین نا نوا من العبادات
الزاکیات السنیات و حسن النیات جمیع البرکات **قولہ** قاضی کے واسطے یہ شرط نہیں کہ مسلمان بادشاہ
ہی کی طرف سے ہو (اسے قولہ) تو شہر والے مسلمانوں کی طرف سے قاضی اگر ہو تو اس سے یہ کارروائی
ہوسکتی ہے **اقول اولا** ہمراہ این عبارت شامی فلو الولاۃ الخ این عبارت دیگر ہم موجود ست

اعتراض دوم

ویجب علیھم ان یلتمسوا والیا مسلما۔ پس اگر در زعم مفتی صاحب مسلمانان براین قادر اند کہ برائے خود
حاکم مسلمان جدا مقرر سازند تاہمہ تارک فرض شدہ مرتکب کبیرہ شدہ اند زیرا کہ نصب والی مسلمان را
علماء بوجوب تعبیر فرمودہ اند کہ مراد از آن فرضیت ست کما سیاتی فیما ہو آتی و تا دیۂ این وجوب را
بذمہ اہل اسلام داشتہ اند پس ہر کجا کہ اہل اسلام نصب والی مسلمان نکنند گنہگار خواہند شد و مثل ہذا
الزعم الاخبط زیرا کہ طلب واجب ست اما نصب بے اذن سلطان واجب نیست کہ در اختیار ایشاں
نیست **وثانیا** ازین عبارت این مطلب ہم صاف ظاہر ست کہ قاضی و حاکم مولّٰی خود مسلم باشد

تحقیق قاضی بودن از پادشاہ کافر و والی کافر

اگرچہ مُولّی آں نامسلم باشد ای جواز تقلد قضا از سلطان کافر یا والی کافر مفہوم میشود و این نیز نا جائز
کما لا یخفی علی الزکی الماہر **سوال** در فتاوی ہندیہ فرمودہ کہ تقلد قضا از کافر سلطان نیز جائز ست
و اسلام مقلّد شرط نیست ولفظہ ذکر فی الملتقط والاسلام لیس بشرط فیہ ای فی السلطان الذی یقلّد
کذا فی التاتارخانیہ۔ انتہی **جواب** من خود میگویم کہ ہمچنیں علامہ ملا مسکین در شرح کنز الدقائق

تحقیق مفرد در مسئلہ تقلید قضا از سلطان و والی و جماعہ مسلمین

فرمودہ یجوز تقلد القضاء من السلطان العادل والجائر سواء کان کافرا او مسلما کذا فی الاصل **اما وقتیکہ**
کشف حال عبارت مسکین کردہ شود حال عبارت ہندیہ نیز معلوم خواہد شد **فاقول** بحمدہ و توفیقہ
تعالیٰ در امور دینیہ شرعیہ کہ محتاج بحکم قاضی اند مثل امامت جمعہ و خطابت جمعہ و عیدین و تزویج قاصر
و تفریق بخیار بلوغ و عنین و امثال ذلک دراں امور مراد از قاضی مُولّٰی آنست کہ یا سلطانِ اسلام خواہ
نائب یا ماذون آں سلطان کسے را قاضی کردہ باشد یا والی مسلم آنرا قاضی کردہ باشد اگرچہ خود آں والی زیر اثر
بادشاہ نامسلم باشد بلکہ مسند نشینی آں والی باجازت سلاطین نامسلم شدہ باشد چنانچہ نوابان و امیران
ریاستہائے اسلامیہ در ممالک غیر اسلامیہ این دو صورت شدند ہر دو جائز اند برائے نصب کردن قاضی
شرع اول خود ظاہر است کہ در جواز او خفائے نیست کہ یعنی قاضی کہ آنرا مسلمان بادشاہ مقرر کند **واما**
صورت ثانیہ کہ سلطان نامسلم کسے مرد مسلمان را والی کسے ملک یا مصر و مدینہ کرد و او والی برائے اجرائے احکام

شرعیہ قاضی مقرر سازد پس این تقلید والی مسلم از سلطان نامسلم نیز جائز ست زیرا کہ اختیارات والی بوجہ
استیلا اند اگرچہ استیلا والی بر غیر وجہ شرعی باشد پس والی بودن او صادق آمد و اگرچہ تقلید آن والی
مسلم از جانب سلطان نامسلم بطریقہ شرعیہ نشدہ اند غائت انیکہ آن والی بے تقلید شرعی مستولی شد بہر حال
والی شد چنانکہ بذات خود متغلب والی میگردد و در فصول عمادیہ باز در ہندیہ فرمودہ ذکر فی الفتاوی ایضاً
تجوز صلوۃ الجمعۃ خلف المتغلب الذی لا منشور لہ من الخلیفۃ اذا کان سیرتہ فی رعیتہ سیرۃ الامراء یحکم فیما
بین رعیتہ بحکم الولایۃ لان بہذا تثبت السلطنۃ فیتحقق الشرط اہ بخلاف قاضی کہ اختیارات آن بوجہ
استیلا رمی باشد بلکہ بعطائے مُوَلّی اند پس اسلام مُوَلّی لازم و مراد از عبارت ہندیہ و منلا مسکین صورت
ثانیہ است ای تقلد قضا از والی مسلم کہ آن والی مسلم زیر اثر حکومت سلطان نامسلم ست جائز ست اما در
ہندیہ و مسکین واسطہ را حذف کردہ تقلد قضا از سلطان کافر تعبیر نمودہ حیث قال یجوز تقلد القضاء من
السلطان العادل والجائر سوا کان کافرا او مسلما کما مر پس اگرچہ قاضی را قضا از والی مسلم بدست آمدہ
باشد اما چونکہ والی مسلم زیر حکومت سلطان نامسلم ست لہذا این قضا بواسطہ والی مسلم از سلطان نامسلم نیز شد
بحکم واسطہ کہ حد اوسط است قاضی متقلد شد و والی مسلم مُقَلِّد پس والی مسلم مُقَلِّد قاضی شد و والی مسلم مُقَلَّد
سلطان نامسلم ست پس سلطان نامسلم مُقَلِّد قاضی نیز شد زیرا کہ مُقَلِّد مُقَلِّد مُقَلِّد ست پس بالواسطہ از سلطان
نامسلم تقلد قضا شد و این جائز ست و ہمین مطلب عبارت ہندیہ و مسکین است و این مطلب نیست کہ تقلد
قضا از والی نامسلم یا سلطان نامسلم بلا واسطہ والی مسلم جائز است زیرا کہ نامسلم را بر مسلم بحکم آیۃ کریمہ ولایت
شرعیہ نیست قال اللہ تعالیٰ ولن یجعل اللہ للکافرین علی المومنین سبیلا و بحکم دلیل عقلی نیز زیرا کہ مُقَلِّد
نائب مُقَلِّد خود باشد و استفادہ اختیارات از آن میکند پس نائب بر منوب عنہ مقدم نخواہد شد پس قاضی
مسلمان کہ از سلطان نامسلم بلا واسطہ والی مسلم یا بواسطہ والی نامسلم تقلد قضا کردہ خالی از ولایت شرعیہ
ماند بوجہ انیکہ مُقَلِّد قاضی مسلم کہ سلطان نامسلم یا والی نامسلم است خالی از ولایت شرعیہ است و لہذا المحقق
علی الاطلاق در فتح القدیر فرمودہ۔ اذا لم یکن سلطان ولا من یجوز التقلید منہ کما فی بعض بلاد المسلمین
غلب علیہم الکفار یجب علیہم ان یتفقوا علی واحد منہم یجعلونہ والیا فیولی قاضیا و یکون ہو الذی
یقضی بینہم وکذا ینصبوا اماما یصلی بہم الجمعۃ اہ یعنی وقتیکہ سلطان مسلمان نباشد و نہ آن کس کہ تقلد
قضا از و جائز شود مثل والی و نواب مسلمان پس بر مسلمانان واجب ست کہ اتفاق کردہ مردے مسلمان
را والی سازند و او قاضی را مقرر کند و ہمچنین امام را کہ نماز جمعہ با مردمان خوانند و ہمان قاضی مقرر شدہ
از والی مسلم قضا کند درمیان مردمان و در صدر فصل اول جامع الفصولین فرمودہ کل مصر فیہ وال مسلم
من جہۃ الکفار تجوز فیہ اقامۃ الجمع والاعیاد و تقلید القضاۃ و تزویج الایامی لاستیلاء المسلم علیہم واما

مراد عبارت ہندیہ و مسکین

مطلب عبارت ہندیہ

و فیصلہ کہ سلطان مسلم نباشد

فی بلاد علیہا ولاۃ کفار فیجوز للمسلمین اقامۃ الجمع والاعیاد ویصیر القاضی قاضیا بتراضی المسلمین

ویجب علیہم طلب وال مسلم اہ وہکذا فی غیرہا ملکہ خود امام محمد رح در مبسوط تصریح ایں امر فرمودہ کما

سیاتی **در عبارت** اول ولا من یجوز التقلید منہ نص اصرح ست بر بودن والی مسلمان

وہمچنیں در بقیۂ کلام کہ فرمودہ اند یجب علیہم طلب وال مسلم تاکہ آں والی مسلم قاضی را مقرر کند

الغرض ہر گاہ کہ زیر سلطان نامسلم والی مسلم باشد وآں والی قاضی مقرر کند ایں قاضی قاضیِ شرع

باشد وایں صورت ہمانصورت ثانیہ است کہ ما بالا بیان کردیم ولیکن وقتیکہ والی ہم کافر

باشد پس آنوقت تقلید قضا بذمۂ مسلمانان نہادہ اند پس ظاہر شد کہ از طرف سلطان نامسلم بلا واسطہ

مسلم یا بواسطہ نامسلم تقلد قضا کافی نیست ورنہ تفرقۂ صور ثمین باطل وہر دو را یک حکم شامل باشد

الکنوں تامل باید کرد دریں امر کہ عبارت منلا مسکین کہ موہم خلاف مراد واقعہ ست در بحر آنرا

نقل کردہ اشارہ بطرف اعتراض فرمودہ باز ہمیں عبارت فتح وجامع الفصولین آنرا رد کردہ

(حیث قال بعد نقلہ) ظاہرہ صحۃ سلطنۃ الکافر علی المسلمین وصحۃ تولیتہ للقضاۃ (ای وہو خلاف

الآیۃ کما علمت من قولہ تعالی ولن یجعل اللہ للکافرین علی المؤمنین سبیلا قال) وفی فتح القدیر

ما یخالفہ (ونقل ما قدمنا قال) ویؤیدہ ما فی جامع الفصولین (واثر ما اسلفنا) انتہی ما فی البحر مزیدا

امنا بین الاہلۃ توضیحا لہ - در نہر الفائق تصریح فرمودہ کہ ہر چہ در فتح القدیر فرمودہ اعتبار واعتماد

ہمبراں لازم است و در رد المختار بعد نقل عبارت فتح فرمودہ وہذا ہو الذی تطمئن النفس

الیہ فلیعتمد نہر - والاشارۃ بقولہ ہذا الی ما افادہ کلام الفتح من عدم صحۃ تقلد القضاء من کافر

باوجودیکہ علامہ منلا مسکین در کلام خود حوالہ اصل کہ مبسوط ست دادہ بود تاہم اصحاب تحقیق صاحب

نہر وبحر براں اعتماد نفرمودہ **اقول** بحسن توفیقہ لدفع الاعتراض الذی اوردہ صاحب البحر علی

عبارت مسکین ان ہذا البحر فہم ما لم یقصد العلامۃ مسکین من جواز تقلد القضاء بلا واسطۃ من الکافر

بل عبارتہ مختصۃ بالصورۃ الثانیۃ ای جواز تقلد القضاء من الکافر بواسطۃ الوالی المسلم وتامل عبارۃ

الاصل ہو ایضا قاضٍ عدلٍ بنفسہ علی ان تقلد القضاء بلا واسطۃ المسلم من الکافر غیر جائز ومنشاء

الاعتراض ان فی نقل مسکین اختصارا شدیدا اوہما لخلاف المراد وہکذا بعینہ حال الفتاوی الہندیۃ

فانہ ینقل من التاتارخانیۃ وکامل عبارۃ التاتارخانیۃ تماثل عبارۃ الاصل فالآن نریکم عبارتیہما

بالتمام والکمال لتندفع الاوہام وینکشف المرام قال فی رد المحتار فی باب الجمعۃ فی معراج الدرایۃ

عن المبسوط البلاد التی فی ایدی الکفار بلاد الاسلام لا بلاد الحرب لانہم لم یظہروا فیہا حکم الکفر

بل القضاۃ والولاۃ مسلمون یطیعونہم عن ضرورۃ او بدونہا - وکل مصر فیہ وال مسلم من جہتہم یجوز لہ

اقامۃ الجمعۃ ویصیر القاضی قاضیا بتراضی المسلمین ویجب علیہم ان یلتمسوا والیا مسلما والیضاً فیہ فی کتاب
القضاء فی التاتارخانیۃ الاسلام لیس بشرط فیہ ای فی السلطان الذی یقلد وبلاد الاسلام التی فی
ایدی الکفرۃ لاشک انہا بلاد الاسلام لابلاد الحرب لانہم لم یظہروا فیہا حکم الکفر والقضاۃ مسلمون
والملوک الذین یطیعونہم عن ضرورۃ مسلمون ولو کانت عن غیر ضرورۃ منہم ففساق **وکل مصر فیہ**
وال من جہتہم یجوز فیہ اقامۃ الجمعۃ والاعیاد واخذ الخراج وتقلید القضاۃ وتزویج الایامی لاستیلاء
المسلم علیہ **و** اما بلاد علیہا ولاۃ کفار فیجوز للمسلمین اقامۃ الجمع والاعیاد ویصیر القاضی قاضیا
بتراضی المسلمین فیجب علیہم ان یلتمسوا والیا مسلما منہم الخ پس ازیں عبارات مبسوط وتاتارخانیہ کہ
بتمامہا نقل شدند آں وہم کجا پیدا شود کہ از اختصار ہندیہ مسکین صاحب بحر را پیدا شدہ بود و
بر مسکین اعتراض کردہ بود و از عبارت فتح وجامع الفصولین مساعدت خواستہ بود بلکہ بر ماہر زکی
پوشیدہ نباشد کہ در مبسوط وتاتارخانیہ ایں چنیں بلاد را بواضح طور سہ قسم فرمودہ **یک** آں ملک کہ
دراں بادشاہ مسلمان ست اما زیر اثر کفار شدہ است وآں کفار از مسلمان بادشاہ چیزے مال میگیرند
یا در بعض امور مداخلت میدہند چنانچہ دریں زمان ملک بخارا کہ زیر اثر روس ست وآں کافر ست و
بیان ایں قسم در مبسوط تا قولہ **او بدونہا** ودر تاتارخانیہ تا قولہ ففساق است **دوم** قسم آنکہ ملک
وریاست اسلامی باشد ای والی ملک مسلمان باشد اما بادشاہ آں والی نامسلم باشد وبیان ایں قسم
از قولہ کل مصر تا قولہ لاستیلاء المسلم علیہم است **سوم** قسم آں ملک کہ سلطان ہم کافر ست وزیر او
والی او بر مسلمانان نیز کافر ست پس جواز تقلد قضاء در دو قسم اول ست اول قسم ازاں دو قسم جائزہ
اینکہ تقلد قضا از سلطان باشد زیرا کہ او خود مسلم ست وآنرا بر مسلمانان ولائت دینیہ وشرعیہ موجود
ست واو اگر کسے را قاضی سازد درست ست اما قسم دوم ازاں دو قسم جائزہ اینکہ اگرچہ بادشاہ غیر مسلم
ست واما قسم سوم کہ سلطان ووالی ہر دو نامسلم اند تقلد قضا نہ از سلطان جائز ونہ از والی جائز باشد
لعدم اسلامہما ونامسلم را بر مسلم ولایت شرعیہ نیست بلکہ درینصورت تقلد قضا بذمہ مسلمانان ست
کہ اگر توانند از جانب خود والی مسلم را قایم کنند بعدہ آں والی قاضی را مقرر کند تا کہ آں قاضی درمیان
مردم فیصلہ مخاصمات کند اگرچہ ایں وجوب اکنوں بوجہ نہ طاقت یا فتن اہل اسلام بر نصب کردن
والی مسلم ساقط ست ⊕ فینبغی العمل علی ان القاضی یصیر بتراضی المسلمین قاضیا پس پیدا وہویدا شد
کہ تقلد قضا از نامسلم صرف درصورت ثانیہ است کہ سلطان کافر باشد ووالی مسلم وہمیں مطلب مسکین
وہندیہ است ورنہ از مبسوط وتاتارخانیہ مخالف خواہند شد وحالانکہ ازانہا نقل میکنند پس منقول
را با منقول عنہ مطابقت نخواہد ماند۔ ھکذا ینبغی التحقیق واللہ ولی التوفیق۔ **قولہ** برضامندی

⊕ اما وجوب طلب والی مسلم از سلطان نامسلم ساقط نشدہ

بلاد وامصار از اعتبار سلطان سہ قسم است قسم اول

دوم

سوم

مجسٹریٹ مسلم در حکومت نصاریٰ قائمقام قاضی شرعی نمیگردد

طرفین بحکم مقرر ہو کر حکم جاری ہوسکتا ہے آہ **اقول** بیان حکم ہم بیمحل ست کہ کلام درانصورت ست کہ زوج بر تحکیم راضی نمیشود ورنہ معاذ اللہ تو ہم انسداد شرائع چرا گذشتے **قولہ** جو اتفاق سے اُس ضلع میں کوئی مجسٹریٹ مسلمان بالکل نہو **اقول** مجسٹریٹ اگرچہ مسلمان باشد وایں فیصلہ کردن نتواند زیراکہ او قاضی شرعی نیست قاضی شرعی آنوقت باشد کہ مقرر کنندۂ او مسلم باشد اسلام بادشاہ اگرچہ شرط نیست اما والی مُوَلّی کہ او مجسٹریٹ مسلم را مقرر کردہ اسلام آن ضرورست بتحقیق ماسبق ودر ضلاع انگریزی کدام کس کلکٹر و مجسٹریٹ ایں طورست کہ والی مسلم آنرا مقرر کردہ باشد واگر بالفرض در ہمہ ہندوستان یک دو کس مجسٹریٹ مسلمان کہ والی مسلم آنہارا مقرر کردہ باشد دستیاب شوند پس اگر ہمہ مقدمات ہندوستان و پنجاب وغیرہ اوطان بعیدہ نزد او رجوع کنند مواد ہموں اعتراضات ست کہ بر فتوائے لکھنؤ وارد شدہ اند چارۂ کار برام موہوم داشتن بعید از عقل ست **قولہ** ۔ اس مقدمۂ فسخ میں اجراء کی ضرورت ہے ۔ اھ **اقول** اگر ایں مرادست کہ صرف اجرا باقی ست محض سخن خام ست زیراکہ ہنوز نفس حکم باقی ست نہ کہ محض تنفید ۔ بالجملہ تحریر سہارنپوری ہرگز تقریب تام ندارد و باللہ التوفیق

یک فتوی از ریاست ٹونک ہم موافق مرضی ما آمدہ اما در وہم تقریب تام نیست کما بیّن

در بیان مسامحات فتوائے ٹونک

قولہ مسماۃ کے رد کرنے سے نکاح جاتا رہے گا الخ **اقول** غلط ست زیراکہ در خیار بلوغ بوقت بالغہ شدن انکار زن بر نکاح ورد آں نکاح را واظہار ناخوشی ہرگز نکاح را ردنمی کند بلکہ ایشاں بدستور ماسبق زوج و زوجہ باشند تا وقتیکہ قاضی تفریق نکند حتی کہ اگر بعد دعوی و پیش از تفریق قاضی انتقال یکے از دو شود پس دوم کہ زندہ است وارث میگردد اگر نکاح باقی نماندے در بیگانگاں توارث بچہ طور جاری شدے بلکہ قبل تفریق شوہر وطی کردن ہم میتواند اگرچہ آں زن رد کردہ باشد در بسیار کتب فقہ مسطورست قال فی الدر المختار

شرط القضاء للفسخ فیتوارثان فیہ ودر عالمگیریہ آوردہ ویحل للزوج ان یطأھا مالم یفرق القاضی بینہما

ودر جامع الفصولین لو اختار احدہما الفرقۃ ورد النکاح بخیار البلوغ لم یکن ردا ولا یبطل العقد مالم یحکم بہ القاضی فیتوارثان قبل الحکم الخ ھذا ۔ **عجب ست** از مردمان زماں کہ ہرکس و ناکس را مفتی میگیرند شاید کہ زعم عوام ست کہ ہر کسے کہ ملازم مدرسہ شد و کتب درسیہ خواند مفتی زمان شد حالانکہ از افتا دشوار تر ہیچ علم نیست وما یلقہا الا ذو حظ عظیم ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم ۔

خلاصۂ رسالہ

و بالجملہ در ہر ملک کہ سلطان مسلمان و والی مسلمان مفقود باشد بر مسلمانان واجب ست کہ بتراضی خود والی مقرر کنند والا علمائے ہر علاقہ خود بخود والی ملک و علاقہ خود مستند عالم کہ در علاقہ خود اعلم وافقہ و متورع باشد آں در ہر کار مثل قاضیان سلطانی می تواند شد حتی کہ دیۃ علی العاقلۃ و

حدود و قصاص ہمہ می تواند نہاد بطریقہ مرقومہ فی ہذہ الرسالۃ۔ ولعمری ما فی ہذہ الاوراق تروی العطشان وتشبع الجیعان قاضی غلام گیلانی شمس آبادی ۱۳۳۳ھ

تقریظات علمائے پنجاب ضلع اٹک

ذکر رب الارباب اولی واحری بالتقدیم والابتداء بسم اللہ الرحمن الرحیم نحمد اللہ حمد الشاکرین وبہ نستعین ونصلی علی رسولہ الکریم وحبیبہ العظیم ونبیہ الفخیم اما بعد فقد طالعت ہذہ الرسالۃ النافعۃ للخواص والعوام الدافعۃ للشکوک والاوہام الکاشفۃ للحجاب عن وجوہ حسان المرام کالمقصورات فی الخیام الموافقۃ للروایۃ والدرایۃ والمطابقۃ للہدایۃ والصلابۃ المحتویۃ علی المسایل الحقۃ والیقینیۃ الثابتۃ بالدلایل والبراہین والنظائر والامثال الموجبۃ للایقان والیقین ولا یعرض عنہا الا المتعسف فی الدین فللہ در مؤلفہ الفاضل الحبر المتین والبحر المبین فانہ اغنانا عن مطالعۃ کتب المذہب وتقلیب الاوراق واقلع وہم الواہمین واقمع جہل المتعصبین واورث الوفاق ورشد النطاق وصلی اللہ علی خیر خلقہ اجمعین مواہیر علمائے ضلع اٹک پنجاب

مولوی سید رسول۔ کانپور موسی

احقر العباد خادم شرع رسول سید رسول المتوطن بالکامل پور موسیٰ الحمد للہ الذی ہدانا لہذا وما کنا لنہتدی لولا ان ہدانا اللہ والصلوۃ والسلام علی النبی الامی وآلہ الامجاد الی یوم التناد اما بعد فہذہ رسالۃ عجیبۃ مشتملۃ علی المسایل المنظومۃ کالدرر فی سلک التحریر نظرت وطالعت فیہا ما وجدت فیہا مسئلۃ مخالفۃ لاہل المذہب فللہ الدر للمؤلف الفاضل کیف اثبت مسئلۃ خیار البلوغ بالدلایل والبراہین المتانۃ المتین۔ ہذا من خواصہ اللہم تقبل منا السعی ومنک الاتمام وآخر دعوانا ان الحمد للہ رب العالمین۔

صحیح والمجیب فصیح مسکین خان عالم۔ کاملپور موسے

فقیر محمود شاہ غورغشتوی	فقیر حقیر خادم العلماء ضیاشاہ غورغشتوی مولدا یاسینوی مسکنا

العبد فقیر فضل الٰہی سکنہ حضرو	عبد الکریم موضع جلالیہ	الجواب صحیح گل احمد غورغشتی	سید حبیب شاہ قاضی پوری

المولوی صفت اللہ ساکن حضرو اٹک

بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ رب العالمین وصلی اللہ تعالی علی خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین اما بعد فاقول فاذا خلا الزمان من سلطان ذی کفایۃ یجب الرجوع الی العلماء فیصیرون ولاۃ بالرجوع والتراضی فان التولی اما بالتغلب او التراضی مثلا ولیس یشترط رجوع کل فرد فرد ولا التراضی من کل فرد کما لا یشترط البیعۃ من کل فرد للخلیفۃ فاذا حصل الرجوع والتراضی من اکثر اعیان النواحی فقد حصل المقصود نعم ان لم یمکن ہذا ولم یمکن الفصل بوساطۃ الحکام

الفرنجیۃ مثلاً فیحکم بغیر شرطیۃ القضاء لان شرطیۃ القضاء لیست قول ابی حنیفۃ رحمۃ اللہ تعالیٰ ولا قول محمد رحمہ اللہ وانما ہو قول ابی یوسف رح لانہ قال لا خیار للصغیر والصغیرۃ بعد البلوغ الا اذا قضی القاضی فانہ ینفذ لانہ امر مجتہد فیہ والفقہاء الحنفیۃ فقالوا بالخیار والقضاء لیکون مجمعا علیہ عند الثلثۃ وعند ہما لو مات احدہما قبل البلوغ یحکم بالوراثۃ لا بعد الانکار قبل الحکم فان القضاء لیس بشرط عندہما ولما افتی الفقہاء رحمہم اللہ تعالیٰ بشرطیۃ القضاء قالوا نحکم بالوراثۃ بعد الانکار قبل الحکم فلیتنبہ لہذا فانہ دقیق ولی فی ہذا الباب رسالۃ طویلۃ ھ قد افتی الفقہاء فی اوقات الضرورات علی خلاف المذہب وہذا قد قال الفقہاء ان شرطیۃ .... القضاء ہو الاصح وخلافہ صحیح ایضاً فافہم ولا تکن من القاصرین فان المکابر یختم علیہ سبحانک اللہم وبحمدک واشہد ان لا الہ الا اللہ۔ اللہم استغفرک واتوب الیک۔

حسین علی ازواں بچھراں ضلع میانوالی۔ ملک پنجاب المجیب مصیب الی الحق عصمت اللہ ساکن ولیہ ہذا ھو الحق مولوی گل احمد ہذا الحکم صحیح فی الزمان دالمجیب نحمدہ ونصلی علی عبدہ ساکن کاملپور موسی مصیب عبداللہ حجی سکنہ داماں اما بعد فانی قد امعنت النظر البدیعان فی ہذا الکتاب المستطاب وجدتہ کافیا لدفع الواہمین ووافیا لرفع ریب المرتابین ہکذا ینبغی التحقیق فی الخلافیات ولعمری المتمرد الذی لا یحضر عند عالم الاکناف ویجور علی الزوجۃ ویضیع حقہا الذی بہا اللہ تعالیٰ فی فسخ النکاح جدیر بان یحکم علیہ بحضور النائب المنصوب الذی نصبہ العالم المعروف فی العالم فقد نص فی الفتاوی السعیدیۃ صـ۲۹۵ ویجوز للقاضی ان ینصب وکیلا عن الخصم الغائب المختفی فی بیتہ ولا یحضر مجلس الحکم بعد اعلانہ بالحضور ولم یحضر ولکن بعد ان یبعث القاضی امینہ مع شاہدین الی باب دارہ فینادی علی باب دارہ ویقول یا فلان بن فلان احضر مجلس الحکم والا نصب القاضی لک وکیلا وحکم علیک یصنع ثلثۃ ایام فی کل یوم ثلث مرات ثم سمع البینۃ وحکم علیہ بحضر وکیلہ وعلیہ عمل القضاۃ الیوم تیسیرا علی الناس احقر محمد غلام ربانی برادر خرد مولانا صاحب پنجابی مولف این کتاب عفی عنہما وعن آبائہما آمین۔

سوالات بخدمت آں عالم کہ بریں رسالہ دستخط نکنند و مضمون آنرا صحیح ندانند۔

سوال اول زنے بخیار بلوغ یا بسبب عنین شدن شوہر خود یا دیگر امور کہ قضائے قاضی دراںہا شرط است فسخ نکاح میخواہد و اثبات خیار بشروط آں کردن می تواند پس در کدامی ملک کہ قضائے قاضی مولی دراں نیست بوجہ فقدان آں قاضی و زوج کسی عالم را برائے تصفیہ ایں مسئلہ حکم ہم نمیکند آیا چیزے صورت نجات برائے آں زن ہست یا کما انسداد شرائع خواہد شد **سوال دوم** در فتاوی درمختار و شامی

و فتح القدیر و خلاصہ و بزازیہ و ہندیہ و فصول عمادی و جامع الفصولین و خیریہ و خانیہ و کبری و صغری و تاتارخانیہ و ذخیرہ و معین الحکام و غیرہا کتب معتبرۂ مذہب حنفی نوشتہ کہ در مذہب حنفی قضاء علی الغائب درست نیست اما اگر حرج و ضرورت صادقہ باشد یا دیگر کسے مصلحت و دفع ضرر در جواز قضاء علی الغائب معلوم میشود ـ ایا این مضمون این کتب قابل عمل ہست یا نہ اگر دلیل باشد بیان فرمایند =

فہرست

بعض تصنیفات مصنف الکتاب

1 جامع التحریر فی حرمۃ الغناء و المزامیر اردو ۸ جزء مطبوع
2 تبیع غلام جیلانی بر گردن قادیانی اردو ۶ جزء م
3 جواب حقانی در رد بنگالی قادیانی اردو ۶ جزء ـ م
4 بیان مقبول در رد قادیانی مجہول بطریق المنطق والمعقول عربی و اردو ۳ جزء م
5 مجموعہ مواہیر فقیران غیر شرع اور سود خوار کو مسجد وعیدگاہ و جنازہ سے بند کرنے کے مسائل جسپر مکہ و مدینہ و پنجاب و ہند وغیرہ (۲۰۱) علماء کی مہریں ہیں مطبوع ـ
6 تبلیغ الکلام فی لزوم الظہر والجمعۃ علی الانام بقدر ۹ یا ۱۰ جزء کے اردو و عربی ـ مطبوع
7 حق الایضاح فی شرطیۃ الکفو للنکاح فارسی عربی ۲
8 فضائل سادات اردو مطبوعہ
9 جزاء الماعون فی جواز الدعاء لرفع الطاعون فارسی غ

۱۰ تحقیق لوزک در مسئلہ سمک ماہی کے اقسام ۳ جزء اردو غ
۱۱ بحر الفوائد فوائد فقہیہ ۵ جزء عربی غیر مطبوع
اس میں فوائد فقہیہ وادبیہ وحدیثیہ ورسم المفتی ہیں
۱۲ تنجیۃ الہالک فی جواز العمل علی مذہب الامام مالک در زوجہ مفقود الخبر بقدر ۵ جزء فارسی مطبوع
۱۳ آداب الدعاء و اسباب رد و قبول دعا فارسی ۳ جزء غ
۱۴ راحۃ الافکار فی مسئلۃ الخیار مشتمل بر ابحاث علمیہ ۲ جزء
۱۵ قول فاصل در تمیز حق و باطل ۲ جزء اردو
۱۶ تتمۃ المقالات فی جواز اخذ الدراہم علی الختمات اردو
۱۷ نفحۃ الازہار فی معنی المسجد الضرار اردو ـ غ
۱۸ ضروری مسائل اردو ۱۹ حق البیان فی مقام الاذان بر دوز جمعہ اذان دوم کہاں کہنا ہوگا مفصل و مدلل ہے اردو ـ غ
۲۰ الایضاح فی الاصلاح در رد بعض بے علمان اردو غ
۲۱ التحریر المتین فی طلاق الیمین ۲ جزء فارسی غ
۲۲ فتاوی فتاح الجنۃ موسوم بفتاوی جیلانیہ اردو و عربی ۱۲ جلد ـ یہ نام مولانا عبدالاول صاحب جونپوری نے رکھا ہے ـ ۲۳ ناصر المفتی والقضاۃ فی ترجیح الشہود والبینات محض عربی ـ غ
۲۴ عذاب شریعت بر عامل رسالہ آداب طریقت اردو گانے بجانے والو کیلئے ہے اور قبروں پر جماعت ثابت کی ہے ۲۵ طبل النصر والحرب لمضروب الی یوم الحشر شجرہ رکھنے کی
۲۶ عذاب الدارین سود کا عذاب ۳ جزء غ
۲۷ قابل غور مدعی کو ڈگری اور نالش کا خرچہ لینا درست ہے اردو غ ۲۸ اخراج الولد مردہ عورت سے بچہ نکالنا ـ غ ۲۹ ازالۃ الشین فی رفع الالیتین بیٹھکر نماز پڑھنے میں اگر سجدہ میں سرین زمین سے اٹھ گئی تو نماز نہ ٹوٹیگی اردو غ
۳۰ قرض الحنطۃ بالشعیر ۳۱ جہت کعبہ غ
۳۲ شرائط پیری ۳۳ عقائد وہابیان غ
۳۴ السمک المالح ۳۵ عذاب بے روزہ ـ
۳۶ المذہب المقبول فی رفع القتل بعد التوبۃ من سب الرسول ـ فارسی ـ غ
۳۷ نجات الدارین فی الاضحیۃ وصلوۃ العیدین مسائل کے کل لکھے گئے ہیں بڑے فتاوی کی حاجت نہیں
۳۸ لغزش در لا الہ الا اللہ ۳۸ لفظ ذکر کہنے کا حکم غ
۳۹ الفیض التام فی تقبیل الابہام غ
۴۰ براءۃ الذمہ فی جمع الظہر والجمعہ ـ
۴۱ رد الصلوۃ لمانع الزکاۃ ـ غ

برد الاکباد فی حق الحدود فی العباد ۴۳ جزاء الکلام فی محبۃ المولود والقیام غ ۴۴ فدیۃ الاموات ۴۵ منشاء النور فی التقاط لقاء الفرض ۴۶ فہرست مجلات ... الاشباہ ... در ریاضی و ہیئت